

**TÜRKİYE'DE GIDANIN EKONOMİ POLİTİĞİ:
BAŞKA BİR GIDA SİSTEMİ MÜMKÜN MÜ?**

**THE POLITICAL ECONOMY OF FOOD IN TURKEY:
IS ANOTHER FOOD SYSTEM POSSIBLE?**

Beyza OBA* & Zeynep ÖZSOY**

ÖZ

Bu çalışmada Türkiye'de gıdanın ekonomi politiği incelenmekte ve tarıma ilişkin uygulanan politikaların gıda alanında hem üretim ve hem de tüketimde nasıl bir dönüşüme yol açtığı ele alınmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'de yaşanan gıda krizinin arka planındaki nedenler incelenerek ve farklı uygulamalar tartışılarak dönüşümün yönünün değiştirilmesi için neler yapılabileceği sorgulanmaktadır. Küçük tarım işletmelerini (küçük çiftçiler) merkeze alan çalışmanın birinci bölümünde, Türkiye'de farklı ekonomik politikaların izlendiği dönemlerde, küçük çiftçilerin tarım sektörü içerisinde konumlarının nasıl değiştiği ve bu değişimin tarımda üretim ilişkilerine, üretim-tüketim ağına yansımaları incelenmektedir. İkinci bölümdeyse, giderek tarımın çeperine itilen fakat sağlıklı bir tarım sektörünün oluşmasında önemli bir yeri olan küçük çiftçilerin sisteme tekrar kazandırılmaları için neler yapılabileceği örneklerle tartışılmaktadır. Bu bağlamda, küçük çiftçiliği yeniden tarımda konumlandırmayı amaçlayan ve bu yolda Türkiye'de ve dünyada güçlü örnekler deneyimlenmesine alan açan *Gıda Egemenliği (Food Sovereignty)* hareketi ve bu hareketten kaynaklanan alternatif tüketici

* Prof. Dr., İstanbul Bilgi Üniv., İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye, beyza.oba@bilgi.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2266-6850>

** Prof. Dr., Altınbaş Üniv., İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye, zeynep.ozsoy@altinbas.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5112-7595>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 27.08.2024
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 01.10.2024

oluşumları *Çeşitlilik Ekonomileri* (*Diverse Economies*) perspektifinden ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çeşitlilik Ekonomileri, Tarım, Alternatif Gıda Ağları, Küçük Çiftçiler, Gıda Egemenliği.

ABSTRACT

In this study, the political economy of food in Turkey is studied and the policies implemented by governments in agriculture that led to a transformation both in production and consumption of foodstuff is discussed. The paper focuses on small producers and the first part examines the changing position of these small producers in line with the policies implemented by governments in different periods. In so doing, we discuss how these different economic policies marginalized the small producers, transformed the production relations and the production-consumption nexus. The second part of the paper discusses with various examples the possibilities for re-integrating the excluded small farmers to the food provisioning system. Ergo this section explores how small farmers can be repositioned in the food provisioning system by adhering to the principles of *Food Sovereignty* movement, co-operating with the urban consumers and the premises of *Diverse Economies*.

Keywords: Diverse Economies, Agriculture, Alternative Food Networks, Small Farmers, Food Sovereignty.

GİRİŞ

Günümüzde gıda üretim ve tüketiminde sorunlar yaşamaktayız. Üreticiler, özellikle küçük üreticiler, artan maliyetlerden, tarla çıkış değeri düşük kalan ürünlerinin heba olmasından yakınırken, şehirli tüketiciler artan gıda fiyatlarından yakınmaktadırlar. Neo-liberal politikalar kısılacında küçük çiftçiler, dikey ve yatay olarak entegre olan, dolayısıyla ölçeği yakalayan, endüstriyel tarım yapan firmalar tarafından üretilen ürünlere karşı rekabetçi konumlarını kaybetmişlerdir (Aysu, 2015, 2008; Değirmenci, 2021). Küçük çiftçiler, verimi arttırmak için, endüstriyel olarak üretilen ithal tohum, gübre ve pestisit kullandıklarında, üretim maliyetleri artmaktadır¹. Özellikle, Türk lirasının devalüasyonundan sonra ithal girdilerin maliyetleri küçük çiftçi için ciddi bir yük oluşturmuştur. Faaliyetlerini finanse

¹ Gazete Duvar'da 20.Eylül.2024 tarihinde verilen bilgiye göre Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine çerçevesinde Temmuz 2024'te Tarım-GFE yıllık olarak yüzde 41,6 artmıştır.

etmek için kullanılan banka kredileri de üreticileri bir borç girdabına sürüklemiştir².

Ölçeği yakalamakta zorlanan küçük çiftçinin çıkmazı aslında şehirli tüketicinin de çıkmazı haline dönüşmüştür. Şehirli tüketicinin sofrası menşei belli olmayan, endüstriyel tarım ürünleri ile sınırlanmıştır. Diğer bir deyişle, tüketicinin gıda tercihleri ve olanakları endüstriyel tarım yapan şirketler tarafından belirlenmeye başlamıştır. Şehirli tüketicisiyle kırsal üretici arasındaki mesafe giderek açılmış ve geleneksel tohum ve üretim teknikleri kullanan küçük üreticiler tarımdan uzaklaşmış (Aysu, 2008, 205; Öztürk, 2021) ya da kendi tarlalarında sözleşmeli tarım işçisi olmaya başlamıştır³. Küçük çiftçinin tarımdan uzaklaşmasının bir diğer önemli sonucu da kadim tarım bilgilerinin giderek yok olması ve şehirli üreticinin daha yoğun bir şekilde endüstriyel tarım ürünleriyle kuşatılması olmuştur. Neo-liberal tarım politikaların ve endüstriyel tarımın olumsuz sonuçları sadece Türkiye’de değil global ölçekte başka birçok ülkede de tartışılmaktadır. Küçük çiftçileri sistem dışına iten, doğayı tahrip eden ve sağlık sorunlarına neden olan endüstriyel gıda sisteminin açlığı ve kıtlığı gidermek için bir çözüm olmadığı açıkça görülmüştür. Pek çok uluslararası kuruluş tarafından ortaklaşa yayınlanan, “*Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenme*” raporunda (FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, 2024), 2023 yılında dünya nüfusunun yüzde 10,7sinin (864 milyon kişi) ciddi seviyelerde gıda güvensizliği yaşadığı ve bu durumun sağlıkları ve refahları için ciddi riskler oluşturduğu belirtilmektedir⁴.

Bu çalışmada Türkiye’de gıdanın ekonomi politikasını analiz edeceğiz ve tarıma ilişkin uygulanan politikaların gıda alanında hem üretim ve hem de tüketimde nasıl bir dönüşüme yol açtığını ele alacağız. Böylece, günümüzde Türkiye’de yaşanan gıda krizinin arka planındaki nedenleri incelenerek ve farklı uygulamaları tartışarak dönüşümün yönünün değiştirilmesi için neler yapılabileceği ülkemizden ve farklı ülkelerden örneklerle tartışmaya açılacaktır. Bunu yaparken, tarım ve gıda da var olan üretim-tüketim döngüsünün

² Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu’nun (BDDK) 2024 yılı Mart ayı verilerine göre çiftçilerin bankalara olan borçları son bir yılda yüzde 64,7 ve son 20 yılda 122 kat arttı. 2024 yılı itibarıyla 651,6 milyar düzeyinde olan bu borcun 222,5 milyar TL’si kısa vadeli kredilerden oluşmaktadır.

³ Halktv’de 16 Mayıs 2024 tarihinde Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) verilerine dayanarak verilen bilgiye göre son 12 yılda aktif sigortalı olarak çalışan çiftçi sayısı yüzde 56 oranında gerilemiştir; aktif sigortalı olarak çalışan çiftçi sayısı 2012 yılında 1.056.000 iken bugün 460.260 düzeyindedir. 2 Mart. 2024 tarihinde Çiftçi TV de verilen bilgilere göre, 2023 yılında Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYH) yüzde 4,5 artarken tarım sektörü yüzde 0,2 küçülmüştür.

⁴ Gıda güvencesi açısından, hemen her ülkede ve bölgede kadınların erkeklere göre daha kötü bir konumda olduğu, beslenme açısından ise, küresel olarak ve tüm yaş grupları için, eksik beslenme ve obezitenin koşut olarak arttığı belirtiliyor. Gıda güvencesindeki sorunun devam edeceği ve yapılan tahminlere göre 2030’da dünyada, 582 milyon kişinin yeterli gıdaya ulaşamayacağı öngörülüyor.

değiştirilmesinde, uygulamadan ve akademik yazından ilginç ipuçları veren *Çeşitlilik Ekonomileri (Diverse Economies)* yaklaşımından, *Gıda Egemenliği (Food Sovereignty)* hareketinden ve bunların yerele yansımalarından yararlanılacaktır.

Tarım ve gıda konularının incelendiği bir çalışmada mezo düzeyde, analiz birimi olarak farklı örgütler (örneğin, şirketler, kooperatifler, alternatif kooperatifler) ele alınabilir. Biz bu çalışmanın birinci bölümünde, küçük tarım işletmelerine (küçük çiftçi) odaklanarak, zaman içerisinde farklı ekonomik politikaların izlendiği dönemlerde, küçük çiftçilerin tarım sektörü içerisinde konumlarının nasıl değiştiğini ve bu değişimin tarımda üretim ilişkilerine, üretim-tüketim ağına yansımalarını incelemeye çalışacağız. Bunu yaparken, hükümetlerin tarımı yapılandırma ve yeniden yapılandırma politikalarını üç farklı dönemde ele alacağız: (1) devlet denetiminde tarım (2) tarımda yeniden makineleşme ve tarımsal üretimin kapitalistleşmesi ve (3) neo-liberal politikalar kaskacında tarım. Türkiye’de küçük çiftçiliğin tarımın çeperine kayma sürecini, hükümet politikaları çerçevesinde incelerken daha bütüncül bir konumlandırma yapmak amacıyla dünyada deneyimlenen ve sonuçları kaçınılmaz olarak küçük çiftçiliği olumsuz etkileyen *Yeşil Devrim (Green Revolution)* ve *Gıda Güvencesi (Food Security)* gibi uluslararası kuruluşlar tarafından uygulanan politikalara ve bu politikaların Türkiye’ye yansımalarına değineceğiz. Benzer biçimde, yine aynı uluslararası örgütler tarafından gıda sisteminde yaşanan mevcut tahribatı gidermek için başlatılan *Tarladan Çatala (Farm to Fork)* yaklaşımının neden etkili olamadığı üzerinde duracağız. Farklı dönemlerin incelenmesini üçlü bir çerçeveye oturtacağız: (1) uygulanan tarım politikalarının mantığı (politikaların üzerine kurulduğu varsayımlar, savunulan değerler, uyulması gerektiği düşünülen kurallar), (2) politikadan etkilenen (uygulama sonucunda ortaya çıkan, yok olan ya da konumu değişen) aktörler ve (3) gerçekleşen/pekişen pratikler.

Bu yazının analiz birimi olan küçük çiftçilerin bir gıda düzenindeki rolünün önemini şöyle açıklayabiliriz: küçük çiftçiler kadim tarım, toprak işleme bilgi ve becerisinin sürdürülmesinde önemli bir rol oynar, kadim tarım yöntemleri kimyasal ilaç, kimyasal gübre kullanmadan gıda üretiminin yapılması için belki de en önemli girdilerden biridir. Diğer bir deyişle, bu tür tarım bilgileri, “temiz” (zehirsiz) gıdaya ulaşmada önemli bir rol oynar. Küçük çiftçiler ve nesiller boyunca aktardıkları “yadigâr” tohumlar da aynı şekilde sürdürülebilir bir tarım ekonomisinin en önemli girdileridir: endüstriyel tohumlardan bir kere verim alınırken yadigâr tohumlar tekrar tekrar ekilebilir.

Günümüzde endüstriyel tarımın ürünleri olan hibrit tohumlar, tarımsal ilaç ve kimyasal gübrenin kansorejen etkileri, bağışıklık sistemi üzerindeki olumsuzlukları bilimsel olarak sıkça tartışılıyor. Bunların yanı sıra endüstriyel

tarımda kullanılan girdilerin (kimyasal gübre, pestisit) doğal kaynakların kirlenmesine, toprak verimliliğinin azalmasına yol açtığı biliniyor (Shiva, 2023). Endüstriyel tarımın yol açtığı zararlardan kaçınmak için en önemli yollardan biri de kuşkusuz küçük çiftçinin güçlendirilmesidir (Schutter, 2014). Küçük çiftçiliğin yok olmasıyla birlikte gıdaya ilişkin yerel bilgiler ve beslenme alışkanlıkları da yok olmaktadır. Bu durum gıdayı tüketen yerel halk için de çok olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Dolayısıyla bu yazıda, küçük üreticiler tarafından kadim tarım bilgilerinin ve yöntemlerinin ekolojik dengenin korunmasında, sofralarımıza daha sağlıklı gıdaların gelmesine katkıları olacağı ve bu nedenle de tarımda üretim-tüketim döngüsüne nasıl dahil olabilecekleri tartışılacaktır. Buradan hareketle yazının birinci bölümünde Türkiye’de uygulanan tarım politikalarıyla, özellikle neo-liberal politikalarla küçük çiftçinin tarım faaliyetlerinin çeperine nasıl kaydığı ve şehirli tüketicinin de giderek “temiz” gıdadan nasıl mahrum kaldığı anlatılmaktadır.

Yazının ikinci bölümünde ise, giderek tarımdan dışlanan ama sağlıklı bir tarım sektörünün oluşmasında önemli bir yeri olan küçük çiftçilerin sisteme tekrar kazandırılmaları için neler yapıldığını, yerel ve küresel örneklerle tartışmaya açacağız. Bugüne kadar yapılanların bir dökümünü yapmaktaki amacımız bu örnekler etrafında üreticiler, tüketiciler, politika geliştirenler açısından bir farkındalık yaratılmasına ve kalıcı çözümler için dayanışmaların oluşturulmasına katkıda bulunmaktır.

1. TARIMDA DÖNÜŞÜM SÜRECİ

Devlet Denetiminde Tarım

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde tarım sektörü GSYH’nin yüzde 50’sini oluşturmaktaydı (Tezel, 1994) ve işgücünün büyük kısmının (yaklaşık yüzde 80) tarım sektöründe istihdam ediliyordu. Bu dönemde, üretimde verimlilik ve ülkenin ihtiyaçlarına yetecek bir üretim sistemini inşa etmek tarım politikalarını şekillendiren iki önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin tarım politikalarının “kendimize yeten ziraat” (Tekeli ve İlkin, 1999a: 44) mantığı çerçevesinde belirlendiğini görmekteyiz. Bu bağlamda, tarıma yüklenen görev ülke çapında işeyi sağlamak ve sanayi kesimine destek olmaktır. Sanayi kesimine tarımdan beklenen destek ihtiyaç duyulan hammaddeleri üretmek ve sanayinin kalkınması için gerekli maddi kaynakları temin etmekten ibaretti (Tekeli ve İlkin, 1999a).

Bu ilkeler doğrultusunda hareket eden devlet, tarımda üretimin artırılması için vergi, makineleşmeyi teşvik, işgücünün tarıma aktif katılımının sağlanması ve eğitimi konularında bazı düzenlemeleri uygulamaya koymuştur. Osmanlıdan

devralınan Aşar vergisi, üretimin artmasında olumlu bir etkiye sahip olmadığı gibi, küçük üretici üzerinde de caydırıcı bir etkiye sahipti. Aşar nedeniyle küçük çiftçiler, mültezimlerin baskısına maruz kalıyorlar ve gelirleri borçları karşılığı murabahacılara aktarılıyordu. Çiftçilerin yaşadıkları tüm bu olumsuzlukları bertaraf etmek için 1923 İzmir İktisat Kongresinde aşarın kaldırılması kararı alınmıştır. Kongreden iki yıl sonra, 17 Şubat 1925 tarihinde 552 sayılı kanunla bu karar yürürlüğe konmuştur (Önder, 1999). Tarım sektörünün ekonomi içerisindeki payı ve aşar vergisinden kaynaklanan gelirin kamu gelirleri içerisindeki payı⁵ göz önüne alındığında aşarın kaldırılmasının tarım sektörünün işleyişini şekillendirilmesindeki önemi çok daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Tarıma yüklenen görev sanayi kesimine kaynak sağlamak ve sanayi ürünlerine pazar oluşturmak olduğundan başka bazı düzenlemelerin de (tarımsal alanların tam kapasite kullanımı, emek verimliliğinin yükseltilmesi gibi) yapılması gerekmektedir (Önder, 1999). Bu nedenlerle, Önder (1999: 74) aşarın kaldırılması yerine ıslah edilerek uygulanması durumunda “tarım kesiminde yaratılan değerler kontrollü bir biçimde kentsel alanlara aktarılacak, tarım kesimi hızla piyasa ve paralı kesime geçmiş olacak ve sanayi ürünlerine pazar işlevi de sunarak, sanayi kesiminin kalkınmasında önemli bir işlev görüp, katkıda bulunacaktı” saptamasını yapmıştır.

Tarımda verimi artırma yolunda yapılan bir diğer girişim de makineleşmeydi. 1923 yılında çıkarılan bir yasa ile Ziraat Bankasının tarım araçlarını gümrüksüz ithal etmesine izin verildi ve üreticinin bu makinaları alabilmesi için banka kredileri genişletildi. Bunun yanı sıra, tarım makinaları, makine yedek parçaları ve yakıtı için liberalizasyona gidildi (Keyder, 1982). Böylece, yabancı tarımsal makine ve alet üreticileri büyük şehirlerde depolar oluşturdu ve temsilcilikler kurdu (Tekeli ve İlkin, 1999b). Traktör satışlarını arttırmanın yanı sıra devlete ait traktörler büyük çiftçilere uygun koşullarda kiralandı. Tarım makinalarını kullanan büyük ölçekte üretim yapan çiftçiler askerlikten muaf tutuldu (Kayıran ve Metintaş, 2021). Bu girişimlerle, tarıma traktör ve diğer tarım aletleri daha fazla kullanılmaya başlandı. Ne var ki, 1929 yaşanan “Büyük Buhran”ın sonucunda bu makinelerin kullanım maliyetleri arttığı için makineleştirme yolundaki çabalar beklenen etkiyi yaratamadı. Traktör sahipleri tarafından benzinin yakıt olarak kullanılmayıp ticaretinin yapılması hükümeti konuyla ilgili olarak önlem almaya zorladı. Böylece, 1930 yılında hükümet tarım makinalarında kullanılan petrolden muafiyeti kaldıran bir yasal düzenlemeye gitti. Yine aynı dönemde, var olan makinaların bakımının sağlanabileceği bir alt yapının da olmaması nedeniyle Anadolu’da “makine

⁵ İzettin Önder son uygulandığı yıl aşarın devlet gelirleri içerisindeki oranının %28,6 olduğunu belirtir.

meşatlığı” oluşmuş (Hatipoğlu, 1932; Tekeli ve İlkin, 1999b), karasaban ve pulluk gibi geleneksel tarım araçlarının kullanımını destekleyici nitelikte örnekler paylaşılmaya başlanmıştı (Tekeli ve İlkin, 1999b).

Bu dönemde tarımda verimliliğin artırılmasına ilişkin yapılan diğer bir girişim de tarımla ilgili eğitim ve araştırma faaliyetlerindeki artıştır. Bu çerçevede ağırlıklı olarak yüksek öğrenim düzeyinde eğitim veren yeni kurumlar açılmış, var olanlar da gerekli yasal düzenlemelerle desteklenmiştir. Ziraat okullarında eğitim veren öğretmenler yurt dışına, ağırlıklı olarak Almanya’ya, eğitime gönderilmiş ve yerli tohumların ıslahı yoluyla verimliliği artırma çalışmalarına ağırlık veren tarım araştırma kurumları kurulmuştur (Tekeli ve İlkin, 1999a; Keyder, 1982).

Bu dönemde uygulanan tarım politikalarıyla tarımda üretim artışı sağlanmış, üretim savaş öncesi seviyeye çıkarılmış, “kendine yeterlilik” büyük ölçüde gerçekleşmiştir. 4 Ekim 1926’da yürürlüğe giren Medeni Kanun’la yapılan düzenlemeler sonucunda toprak üzerine özel mülkiyetin yasal zemini oluşturulmuş ve bu da büyük çiftçilerin geniş araziler üzerinde hak sahibi olmasını kolaylaştırmıştır (Keyder, 1982). Verimliliği arttırmak için tarımda makineleşmeye gidilmiş ve çiftçilere eğitim desteği sağlanmıştır. Aşar vergisinin kaldırılmasıyla özellikle küçük çiftçinin üzerindeki baskılar azalmış ve gelirleri artmıştır. Sonuç olarak, bu dönemde uygulanan tarım politikaları çiftçiyi gelir artışı yoluyla tarıma özendirilmiş, artı üretimi pazara iletmeyi desteklemiş, yani tarım sektöründe ticari bir gelişme sağlamıştır (Keyder, 1982).

II. Dünya Savaşı yıllarında da devletin tarıma müdahaleci tutumu değişmedi. Bu çerçevede kırsal nüfusa yol yapımında, madenlerde, devlet üretim çiftliklerinde ücretli çalışma zorunluluğu getirildi (Pamuk, 1999). Toplanan vergi (arazi, hayvan) miktarları arttırıldı ve bu da küçük çiftçinin yükünü arttırdı. Son olarak da çiftçi ürününün bir kısmına piyasa değerinin altında fiyatlarla zorunlu bir şekilde devlete satmak zorunda kaldı. 1942 yılında çıkarılan bir talimatname ile hububat ürünlerinin bir kısmına (%25) el konulmasına karar verildi. Özellikle bu son uygulama, küçük ve orta ölçekli üreticiler için olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Pamuk, 1999).

Bununla beraber savaş yıllarında hükümet olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından tarım alanında atılan iki önemli adım; Köy Enstitüleri’nin kurulması ve çiftçiyi topraklandırma yolunda bir yasanın kabul edilmesi olmuştur. Devlet tarafından kaynakların temin edildiği, köylülerin gönüllü katılımı ile gerçekleşen Köy Enstitüleri’nin amacı köylünün eğitilmesi ve modernleştirilmesiydi. Ne var ki, Köy Enstitüleri uzun ömürlü olmamıştır. Öğrencilerin talepleri ve ihtiyaçları doğrultusunda müfredatları geliştirilen ve

uygulamalı bir eğitim yaklaşımını deneyimleyen (Güneri, 2004) bu Enstitülerin faaliyetlerine 1950lerin ortalarında Demokrat Parti (DP) hükümeti tarafından son verildi. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 1945 yılında büyük tartışmalar ve gerilimler sonucunda Meclisten geçirildi. Bu yasanın temel amacı toprak sahipliğinin şeklini değiştirmek, ortaklık yapan ya da toprak sahibi olmayan çiftçileri toprak sahibi yapmaktı. Bu çerçevede gerekli durumlarda devlete ait olan veya özel mülk statüsünde olan topraklar topraksız köylülere dağıtılabilecekti (Karaömerlioğlu, 1998). Ancak süreç içinde, büyük toprak sahiplerinin baskısıyla ve politik kaygılarla topraksız çiftçilere sadece devlet arazileri ve de verimsiz topraklar dağılmıştır (Aydın, 2010). Böylece, çiftçiyi topraklandırma çabaları da Köy Enstitüleri ile aynı kaderi paylaşarak 1950lerin ortalarında DP tarafından sonlandırılmıştır.

Yeniden Makineleşme ve Tarımsal Üretimin Kapitalistleşmesi

Bu dönemde tarıma ve makineli tarıma devlet tarafından öncelik verilmesini belirleyen iki gelişme *Marshall Planı* ve *Barker Raporu*'dur. Bu iki gelişme sonucunda 1947 İktisadi Kalkınma Planı'nda tarım ve ulaştırma sektörlerine öncelik verilirken sanayi sektörü daha alt bir sıraya kaydırıldı (Yarkın, 2010). Marshall Planına göre tarımda kapasitenin artırılması için makineleşmeye gidilecek, kimyevi gübre ve pestisit kullanılacaktı (Tekeli ve İlkin, 1974). Gerekli makine ve gereçlerle, kimyasallar, Marshall Yardımı çerçevesinde ithal edilecek ve çiftçilere satılacaktı (Türkiye'de Marshall Planı, 1952, 1953).

Önce CHP hükümeti daha sonra da (1951) DP hükümeti tarafından davet edilen Dünya Bankası Misyonu tarafından hazırlanan *Barker Raporu*'nun tavsiyesi de tarım sektörünün geliştirilmesi yönündeydi. Rapor sanayi sektörüne de değinerek geliştirilecek alanları, “hafif metaller, tarım ürünlerinin işlenmesi, hafif makineler, alet imalatı, inşaat malzemeleri, deri” olarak saptamış ve sanayinin geliştirilmesi, güçlendirilmesi rolünün devlet tarafından üstlenilmesini belirtmiştir (Yarkın, 2010: 148). *Barker Raporu*'nun diğer çıkarımlarının yanı sıra bu çalışma için ilginç olan bir yanı da “tarım ürünlerinin işlenmesi” için yapılacak sanayi yatırımlarına ilişkindir. İleriki yıllarda görüleceği üzere endüstriyel tarıma geçişte ve şirketlerin tarım sektöründe dikey bütünleşmesinde bu saptamanın rolü önemli olmuştur.

Sonuç olarak makineleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte tarımsal üretimde, özellikle pamuk ve kenevir gibi ürünlerde, planlanandan daha fazla bir artış olmuştur. Bu durum, kırsal kesimdeki sınıf yapısını etkilemiştir. (Değirmenci, 2021; Keyder, 2005); tarım arazilerindeki kiracılar ve ortakçılar ya büyük çiftliklerde ücretli işçi haline gelmiş ya da kentlerin çeperine göç etmiştir. Öte yandan, büyük toprak sahipleri uygun kredi koşullarından yararlanarak kırsal

alanlara geri dönmüştür (Koç, 2014; Aydın, 2011). 1950lerin başlarında görülen bu olgu 1960'larda da değişmemiştir; tarımsal üretim kapitalistleşmiş ve toprak yoğunlaşması devam etmiştir (Avcıoğlu, 1968). 1960 ve 1970'li yıllarda Dünya Bankasının da desteği ile hükümetler tarımda *Yeşil Devrim* politikalarını uygulamaya başlamıştır (Aydın, 2010).

1941 yılında Rockefeller Vakfı'nın Meksika'da tarımı geliştirmek için bir araştırma yapması *Yeşil Devrimin* başlangıcı olarak kabul edilir. Daha sonra 1954 yılında, programda görevli biyolog Norman Borlaug'un (1970 Nobel ödülünü sahibi) "mucize buğdayı" bulmasıyla ivme kazanan *Yeşil Devrim*'in amacı tarım teknolojilerini kullanarak üretimi arttırmak ve böylece açlığı azaltmaktır. Buğday ve diğer hububatta uygulanan bu yeni teknoloji Rockefeller ve Ford Vakıfları aracılığıyla, ABD hükümetinin de desteğiyle, 1960-70 yıllarında pek çok ülkede uygulandı. Yeşil devrim çerçevesinde geliştirilen tarım teknolojisi ile yerel tohumlar yerine hibrid tohumlar kullanılmaya başlandı, bu tohumların verimliliği için de kimyasal gübre ve pestisit geliştirildi. Yeşil Devrim'in dünyayı besleme, açlığı azaltma amaçlarına ne derece ulaştığı tartışma konusu (bu konuda daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Patel, 2013) olmakla birlikte bizim için bu aşamada önemli olan günümüze yansıyan sağlıklı gıda sorunlarına temel oluşturması, küçük çiftçilik üzerindeki olumsuz etkileri ve tarım sektörüne neden olduğu yapısal değişikliklerdir.

Yerel, yadigâr tohumlar yerine verimliliği yüksek tohumların kullanımı ve bu tohumlardan verim alabilmek için kimyevi gübre ve tarım ilaçlardan yararlanma zorunluluğu Türkiye'de tarım sektöründe yeni aktörlerin gelişmesine ve tarım politikalarını belirlemede önemli bir rol almalarına neden olmuştur. Bu tohum, gübre ve pestisitler, zamanla dikey bütünleşmeye de gidecek olan büyük şirketler tarafından üretilmeye başlandı. Bu tarım ürünleriyle tarım yapmak sürdürülebilir olmadığı için çiftçiler her yıl yeniden tohum, gübre ve o tohuma uygun pestisit almak zorunda kaldı. Bu tarım girdilerinin alımı ise küçük çiftçi için ciddi bir mali yük oldu ve tarımda yükselen maliyetlerin karşılanabilmesi için hükümetler tarafından kredilendirme politikaları devreye sokuldu. Tüm bu gelişmeler sonucunda tarım sektörü uluslararası piyasalara açılmaya başladı (Aysu, 2015).

Türkiye'de de 1960'lı ve 1970'li yıllarda tarımda benzer teknolojilerin kullanımı için hükümetler çiftçilere makine, tarımsal girdi, düşük maliyetli kredi ve sübvansiyonlar sağlayacak düzenlemeler geliştirdi (Aydın, 2010). Bu düzenlemeler kapitalist tarımın daha da yerleşik hale gelmesine, yeni bir aktör olarak çok uluslu şirketlerin tarım sektörüne girişine alan açtı. Yabancı şirketler ilk dönemlerde çiftçilerden işlenecek tarım ürünleri alırken zamanla yerel ve

uluslararası piyasalarda talep edilen tohum, pestisit, gübre üretim sektörlerinde de yatırım yaptı. Örneğin, 1960 yılında yerel bir ortakla Cargill, 1968 yılında Sümerbank ile ortak olan BASF ve 1966 yılında bir fabrika kurarak Bayer Türkiye pazarına girdi (Değirmenci, 2021). Aynı dönemde, yerli büyük sermaye de kademeli olarak işlenmiş gıda maddelerinin üretiminden dağıtımına geçti (Sönmez, 1987).

1970'lerin ortalarına doğru tarım dünya gündeminde yeniden önemli bir sorun olarak yer aldı. Özellikle güney yarıkürede (Sahra'da) gözlemlenen kuraklık sonucunda ciddi boyutlarda açlık ve yoksulluk tarımda küresel boyutta çözüm arayışına gidilmesine yol açtı. 1974 yılında gerçekleşen Dünya Gıda Konferansında, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) başkanı Boerma'nın planı bir çözüm olarak kabul edildi. *Gıda Güvencesi (Food Security)* olarak nitelenen bu planın temel taşları Kuzey yarıküreden Güney yarıküreye gıda yardımı, ulusal gıda rezervlerinin oluşturulması ve kıtlık için erken uyarı sistemlerinin geliştirilmesiydi (Shaw, 2007). Bu çerçevede ilk olarak yapılması hedeflenen, açlıkla mücadele için, Yeşil Devrim teknolojileriyle tarım üretimini ulusal düzeyde arttırmaktı. Daha sonra *Dünya Bankası* ve *Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü* programlarında belirtildiği üzere yerel piyasaların küresel piyasalara entegrasyonunu sağlamak için bir takım yapısal düzenlemelere ve ticaret hadlerinin liberalizasyonuna gidildi (Jarosz, 2011, 2014). *Gıda Güvencesi* olarak tanımlanan, günümüze kadar uzanan, bu hareketin gıda ve gıda rejimleri üzerindeki etkileri hala tartışmaya açıktır (örneğin McMichael, 2009, 2011, 2014).

Gıda Güvencesi gelişiminin sonuçlarının konumuz açısından önemini şöyle özetleyebiliriz: gıda üretimi, temini konusunda merkezdeki aktörlerin yeri değişmekte, devletin yerini şirketler (ulusal ya da uluslararası), uluslararası değer zincirleri (ürün işleme, saklama, paketlenme) almaktadır. Öte yandan, tüketici tercihlerini şekillendirmede dikey bütünleşmiş şirketler ve perakendecileri önemli bir rol üstlenmekte ve "menşei belli olmayan gıdalar" (*food from nowhere*) tüketime sunulmaktadır. Bu gıdalar dikey ve yatay bütünleşmeyi sağlayan ve de dolayısıyla ölçek ekonomisine ulaşan şirketler tarafından, nispeten düşük fiyatlarla piyasalara yayılmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi tek kullanımlık tohum, pestisit ve kimyevi gübresini kredi borcuyla alan (hele de enflasyonist bir ortamda faaliyet gösteriyorsa) küçük çiftçinin bu düşük fiyatlarla rekabet etmesi, dolayısıyla ölçeği yakalaması imkânsızlaşmaktadır. Sonuç olarak, küçük çiftçi tarımdan uzaklaştı, azalan küçük çiftçi sayıları ile kadim tarım bilgisi de yok olmaya başladı.

Neo-Liberal Politikalar ve Tarım

Gıda Güvencesi hareketinin Türkiye'de tarıma yansımalarını, 1980'de neo-liberal politikaların uygulanması ile daha kapsamlı hale gelmiştir. Aslında

tarımda köklü dönüşüm 5 Nisan 1994 kararları ile başlamıştır (Aysu, 2008; Değirmenci, 2021; Aydın, 2011). Başta *Uluslararası Para Fonu* (IMF) olmak üzere uluslararası kuruluşların (*Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü*) talepleri doğrultusunda yeniden yapılandırmanın ana hatları belirlenmiştir: buna göre destekleme alımları birkaç ürün ile sınırlandırılacak, kamu kuruluşları özelleştirilecek ve girdi destekleri sınırlandırılacaktı (Oral, 2013; Aydın, 2010). 1980'den sonra hız kazanan bu süreç sonucunda, devletin tarımdan elini çekmesiyle, tarım üretiminin ve üreticilerinin küresel piyasalara bütünleşmesi hızlanmıştır. Özelleştirmeler sonucunda girdi (gübre, tohum, benzin gibi) fiyatları piyasa koşullarına bırakıldı, girdi temin eden yabancı şirketlerle ortak girişimlerin oluşturulması için yasal zemin oluşturuldu, destek alımlarının çerçevesi daraltıldı. Bu gelişmeler kamu kuruluşlarının ya çok uluslu şirketler ya da yerli büyük şirketler tarafından satın alınmasına yol açmıştır. 1980lerin sonlarında gıda sektöründe, özellikle gıda perakendeciliğinde, doğrudan yabancı sermaye yatırımları artmıştır (Yenal, 1999). Yerli büyük şirketler gıda değer zincirinin üretim, paketlenme ve perakende kısımlarına yönelerek tarımdan iyice uzaklaşmıştır (Aydın, 2010, Değirmenci, 2021). Küçük üreticiler ise bu yeni, endüstriyel üretim zincirinin dışında kalmıştır.

Tarımda kapsamlı bir liberalizasyon sürecinin başlangıcı 1999 yılında koalisyon hükümeti tarafından IMF stand-by anlaşması ve 2001 finansal krizi ardından bu çerçevede öngörülen *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı* ile hızlandı. Program doğrultusunda, 2001 yılında *Tarım Reformu Uygulama Projesi* (TRUP ya da ARIP), Dünya Bankası ve Hazine ve Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı tarafından geliştirildi (Aysu, 2008; Akder, 2011; Değirmenci, 2017, Değirmenci, 2021; Aydın, 2010). Projenin uygulama için öngördüğü değişimler –tarım desteklerinin kaldırılması, tarım satış kooperatiflerinin özelleştirilmesi ve destek alımlı ürünlerin yerine alternatif ürün destek projesi– tarımda liberalleşmeyi ve endüstriyel tarıma geçişi hızlandırdı. TRUP çerçevesinde geliştirilen üç uygulama (doğrudan gelir destekleri, sözleşmeli tarım uygulaması ve satış kooperatiflerinin özelleştirilmesi) tarımda ölçek, üretim ilişkileri ve küçük üreticinin tarım sektöründeki konumu üzerinde ciddi etkiler yaratmıştır. Bu, aslında küresel piyasalarla bütünleşmiş endüstriyel tarım uygulamaların günümüz tarım sektörünün temel mantığı haline evrilmesi sürecidir.

Kaldırılan girdi destekleri yerine geliştirilen *Doğrudan Gelir Destek* sisteminde destek alma kriteri olarak toprak büyüklüğü belirlendi. Buna göre bir dekarın altında ve 500 dekarın üzerinde toprağa sahip çiftçiler bu destekten yararlanamayacaktı (Oral, 2013). Bu uygulama sonucunda tarım kayıt sistemine giriş yapmayan ya da yapamayan pek çok küçük çiftçi destekten yararlanamadı.

Sistem sahiplik üzerinden çalıştığı için ortakçı ve kiracılar da bu destek kapsamı dışında kaldı. Ayrıca, destekler daha çok soya fasulyesi, mısır ve ayçiçeği gibi alternatif tarım ürünlerine verildiğinden çoğunlukla küçük çiftçiler tarafından ekilen ve daha az destek alan geleneksel tarım ürünleri ve bunları eken üreticilerin piyasalardan uzaklaşmasına neden olmuştur. *Doğrudan Gelir Destek* uygulamalarına bütçeden ayrılan kaynaklar ilk dönemlerde artış göstermesine rağmen daha sonraki yıllarda uygulamada çıkan sorunlar nedeniyle sistem amacından uzaklaştı ve 31 Aralık 2008 yılında sonlandırıldı.

TRUP çerçevesinde uygulanması hız kazanan bir diğer gelişme de *sözleşmeli tarım*dır.⁶ Sözleşmeli tarım 1965'ten itibaren devlet ve özel şirketler tarafından uygulanmakla beraber özellikle 2006'dan sonra yasal düzenlemelerin (5488 no.lu Tarım Yasası) de etkisiyle devlet eliyle yaygınlaştırılmıştır (Aydın, 2010). Sözleşmeli tarım uygulamasının günümüz gıda sorununa uzanan olumsuz sonuçlarını şöyle özetleyebiliriz: talebi yüksek endüstriyel ürünlerin üretimine gidildi ve geleneksel ürünler, onların yadigar tohumları piyasadan çekilerek yok olmaya başladı.

Üretim ilişkileri açısından ise en önemli dönüşüm, küçük çiftçinin kendi toprağında, tüm üretim risklerini de yüklenerek çalışması ve proleterleşmesidir. Bu dönemde tarım sektörünün güçlü aktörleri dikey bütünleşmiş dünya piyasalarındaki talep doğrultusunda üretim yapan şirketler oldu ve geleneksel tarım ürünlerinin yerini bugün sofralarımızda yer alan endüstriyel ürünler aldı. İkinci bölümde kapsamlı bir şekilde ele alacağımız *Alternatif Gıda Ağlarının* (AGA) bir niş olarak çıkışını bu bağlamda değerlendirmekte fayda var.

TRUP uygulamasının bir başka pratiği de 1930'ların ortalarından beri devletin tarım piyasalarını düzenlemek (fiyat ve standardizasyon açısından) için desteklediği kamu kuruluşlarının özelleştirilmesidir (Keyder ve Yenal, 2011; Aydın, 2010). 1980'lerin ortalarında ve 1990'ların başına yapılan birtakım düzenlemelerle bu özelleştirmelerin yolu açılmış olmasına rağmen (Oral, 2013), kamu kuruluşlarının şirkete dönüştürülmesi süreci TRUP ile ivme kazanmıştır. Özelleştirme yoluyla kamu kuruluşları kendi yönetim organlarını oluşturmakta serbest bırakıldı ve işletmecilik mantığı çerçevesinde kendi finansal kaynaklarını yaratmakla yükümlü oldular. Artık gıda üretimi kamu kuruluşlarının iştiğal konuları olmaktan çıkacak ve gıda üretimine ilişkin varlıkları (bina, tarla vb.) da özelleştirilebilecekti. Bu kamu kuruluşlarının, tarım kredi kooperatiflerinin

⁶ Zülküf Aydın (2010) yazısında sözleşmeli tarımın ilk olarak 1965 yılında devlet sahipliğindeki Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş tarafından uygulandığını, 1980lerde domates gibi sebzelerin ve meyve üretiminde özel şirketlerin ve TEKEL tütün üretiminde sözleşmeli tarım uyguladığını kapsamlı bir şekilde anlatmaktadır.

özelleştirilmesi ve ardından tarım ürünlerinde ithal vergisinin ve kotaların kaldırılmasıyla birlikte tarım sektörü tamamen küresel piyasalardaki hareketliliğe açık hale gelmiştir. Tarım ürünleri ihracatı düşerken tarım girdileri ithalatı artmıştır (Kandemir, 2011; Kaymak, 2011). Tarım ürünleri fiyatlarındaki artışlar hükümet tarafından ithal ürünlerle kapatılmaya çalışılsa da bu sürdürülebilir bir çözüm olmaktan çok uzak kalmıştır. Tarım sektöründe var olmaya çalışan küçük üreticiler artan girdi maliyetlerini (tek kullanımlık tohum, ona uygun tarım ilacı ve gübre) karşılayabilmek için banka kredilerinden yararlanmaya başlamıştır (Değirmenci, 2017). Bir taraftan artan faizler ve kur dalgalanmaları nedeniyle maliyetleri artan küçük çiftçilerin ürünleri, büyüklüğü nedeniyle ölçeği yakalamış, dolayısıyla fiyatları nispeten daha düşük tutabilen büyük şirketlere karşı rekabet edemez duruma geldi. Şehirli tüketicinin ise sofrasında, büyük şirketler tarafından üretilen, fiyat-değer dengesi çarpık, “menşei belli olmayan” ve yerel yeme kültürünün çözülmesine neden olan gıdalar yer almaya başladı.

2. TARIMDA YENİ ARAYIŞLAR: KIR VE KENTİ YAKINLAŞTIRAN İNİSİYATİFLER

Yazının giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi neo-liberal politikaların mantığı içerisinde tarım ve gıda sorununa bir çözüm üretmek neredeyse olanaksız gözüküyor. Uluslararası örgütlerin yayınlarından da (FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, 2024) anlaşılacağı gibi neo-liberal politikalarla gelişen ve yerleşik hale gelen endüstriyel tarım açlık, sağlıksız beslenme, gıdaya bağlı sağlık sorunları gibi meseleleri de beraberinde getirdiği gibi üretim aşamasında küçük çiftçiyi sistem dışında bırakmakta, tüketim aşamasında da şehirli üreticinin tercihlerini şirketler tarafından üretilen gıdalara yönlendiriyor.

Neo-liberal mantık içerisinde geliştirilen çözümler ise gözlemlediğimiz kadarıyla başarıyla uygulanamamaktadır. Örneğin, Avrupa Birliği (AB) tarafından geliştirilen “*Tarladan Çatala*” (*Farm to Fork*) stratejisi de gıda sistemlerini adil, sağlıklı ve çevre dostu bir şekilde yürütmek için gerekli düzenlemeleri yapmayı amaçlamaktadır (Avrupa Birliği, 2024). Avrupa *Yeşil Mutabakatın* merkezinde yer alan bu stratejinin çıkış noktası mevcut gıda sisteminin küresel sera gazı emisyonlarının yaklaşık üçte birini oluşturduğu, büyük miktarlarda doğal kaynak tükettiği, biyolojik çeşitlilik kaybına ve olumsuz sağlık etkilerine (hem yetersiz hem de aşırı beslenme nedeniyle) yol açtığı ve başta birincil üreticiler olmak üzere tüm aktörler için adil ekonomik getiriler ve geçim kaynaklarına izin vermediğinin kabulüydü. Strateji, adil bir geçişi desteklemek için ortak politikalar ve yasal düzenlemeler yapılmasını içermekte ve adil, sağlıklı ve çevre dostu bir gıda sistemine geçişi sağlamak ve hızlandırmak için danışmanlık hizmetleri,

finansal araçlar ve aynı zamanda araştırma ve yenilik, konularında yöntemler geliştirmeyi hedeflemektedir.

Aslında *Tarladan Çatala* stratejisinin söylemi alternatif gıda hareketleri olarak nitelediğimiz *Gıda Egemenliği* hareketinin söylemi ve niyeti ile fazlasıyla benzeşmektedir. Fakat hem neo-liberal politikalar mantığı ile hareket edip hem de adil bir gıda sistemi oluşturmak sistemin kendi içerisinde çelişkiler yaratmaktadır; geçiş sürecinin maliyetlerini küçük çiftçinin sırtına yükleyerek ve serbest ticaret anlaşmaları ile küçük çiftçiyi küresel piyasalarda endüstriyel tarım ürünlerinin rekabeti ile baş başa bırakarak sistemi değiştirmek neredeyse olanaksız ümit etmek gibi gözükmektedir. *Gıda Egemenliği Hareketinin* çıkış noktası *La Via Campesina* tarafından Fransa’da Şubat 2024’te çiftçilerin başkaldırıları konusunda yapılan açıklamada bu durum daha da açık bir şekilde AB parlamento üyelerine anlatılmakta, “serbest ticaret politikaları yerel tarımın yerini ithal ürünlere bırakmasına neden oluyor...bu da yerel fiyatları baskılıyor...bu politikalar *Çiftlikten Çatala* ve *Yeşil Mutabakat* amaçlarıyla çelişmektedir” (Manzanaro, 2024). Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi uluslararası aktörlerin (AB, FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO) niyetleri ve söylemleri doğrultusunda radikal düzenlemeler yaparak, radikal pratikler geliştirerek mevcut sistemi dönüştürme yolunda bir ilerleme kaydedemediklerini görüyoruz.

Gıda sorununa neo-liberal mantık dışında farklı yaklaşımlarla çözüm üretilebilir mi? Eğer üretilebilirse bu farklı mantık kapitalizm karşısında ne derece dayanabilir? Sürdürülebilir mi? Sık sık karşılaştığımız bu sorulara *Çeşitlilik Ekonomileri* (Gibson-Graham, 2006, 2011, 2020) yaklaşımından yararlanarak cevap verecek olursak evet, alternatif mantıklar gıda ve tarım sorununa çözümler üretebilir. Gibson-Graham *Çeşitlilik Ekonomileri (Diverse Economies)* olarak adlandırdıkları yayınlarında, geçmişte ve günümüzde herhangi bir ekonomik sistemde kapitalizmin yanı sıra kapitalist mantıkla çalışmayan (işlemler, emek kategorileri, girişim türleri açısından) alternatif denilebilecek ekonomilerin de olduğunu örneklerle tartışmaktadır. Eğer ekonomiyi böyle bir bakış açısıyla değerlersek farklı olasılıkların olduğunu ve uygulanabileceğini görebiliriz.

Bu görüşten hareketle Türkiye’de ve dünyada tarım ve gıda da yaşadığımız sorunları –küçük çiftçilerin endüstriyel tarım karşısında tutunamayıp giderek yok olmaları, onlarla kadim tarım bilgilerinin de unutulması, şehirli tüketicinin giderek daha iyi gıdaya ulaşmakta zorlanması, sağlıklı olup olmadığı tartışmalara açık endüstriyel tarım ürünlerinin şehirli tüketicinin sofrasında yer alması– farklı bir yaklaşım olan *Çeşitlilik Ekonomileri* çerçevesinde çözümler üretmeye çalışan oluşumları inceleyeceğiz. Diğer bir deyişle, yazının bu bölümünde Türkiye’de ve dünyada bu sorunun üstesinden gelebilmek, küçük üreticiyi tekrardan sisteme

dahil etme ve şehirli tüketiciye “temiz” gıda temin etmede yardımcı olmak için geliştirilen “adil” çözümlerden söz edeceğiz.

Küçük Üreticilerin Örgütlemesi: Gıda Egemenliği Hareketi

Türkiye dahil pek çok ülkede tarım ve gıda da yeni arayışlar 1990’lı yıllardan itibaren yoğun olarak tartışılmaya başladı. Böyle bir ortamda, 1993 yılında Belçika’da pek çok ülke ve kuruluşun katılımıyla *Gıda Egemenliği Hareketinin (Food Sovereignty)* öncülüğünü yapan *La Via Campesina* (Çiftçinin Yolu) önderliğinde küçük üreticiler piyasalara entegre olmak için daha katılımcı ve şeffaf bir alternatifin arayışına girdiler. Tabandan gelen bu hareketle, dağınık küçük çiftçilerin birliğini sağlayacak, ekonomik ve sosyal eşitliğe dayalı bir sistem mümkün olabilmiştir. Böylece “neyin üretileceğine ve nasıl üretileceğine” büyük firmalardan ziyade çiftçilerin karar vereceği sürdürülebilir tarım üretimini mümkün kılan bir sistem geliştirilebilecektir. Kısaca, *Bilge Köylü* olarak tanımlanan bu tarım sisteminde merkezde küçük ve aile çiftçilikleri yar alır; küçük üreticiler bilgilerini birbirlerine aktarıp paylaşırlar, öğrenme süreci uygulamalarla şekillenir ve karma ekim yapılır (Aysu, 2015). Bu sistemde endüstriyel tarımdan farklı olarak “gıda üretiminin artırılmasının anahtarı kimyasallar değil, bilgeliktir” (Aysu, 2015: 216). *Gıda Egemenliği* hareketi sadece kimin neyi üreteceğini değil aynı zamanda nasıl bir üretim olacağını da tartışır; ekolojik dengelere, doğaya saygılı, kadın çiftçilerin haklarını koruyan ve kırılğan gruplara alan açan bir üretim şeklidir (Aydın, 2022).

Tablo.1: Endüstriyel Tarım ve Bilge Köylü Tarımı Sistemlerinin Kıyaslaması

	Endüstriyel tarım	Bilge Köylü tarımı
Temel Üretim Birimi	Büyük şirketler	Küçük aile şirketleri
Gıdaya bakış	Gıda metadır	Gıda haktır
Üretim-tüketim ölçeği	Küresel üret, küresel tüket	Yerel üret, yerel tüket
Üretim-tüketim buluşması	Süper marketler, market zincirleri	Alternatif gıda ağları, üretici pazarları, bostanlar
Değer zinciri	Uzun (tedarik ve dağıtımda araçlar)	Kısa (üretici-AGA/kooperatif-tüketici)
Tohum	Şirket laboratuvarlarında geliştirilmiş	Yerel, yadigâr
Kimyasal kullanımı	Üretim ve verimlilik için zorunlu	Kimyasal olamadan üretim
Sonuçlar: eko sistem	Küreyi ısıtır, yağış rejimini istikrarsızlaştırır	Bitkiye su götürmek yerine su varlığına uygun üretim yaparak küreyi serinletir, su kullanımını azaltır
Sonuçlar: biyoçeşitlilik	Tahrip eder	Korur
Sonuçlar: Sağlıkımız	Ürünler sağlık riski taşır	Ürünler besin bakımından zengindir

Kaynak: Abdullah Aysu'nun, *Gıda krizi: Tarım, ekoloji ve egemenlik* başlıklı kitabından derlenmiştir

Dünyanın farklı ülkelerinde özellikle 1990'lı yıllarda ortaya çıkan *Gıda Egemenliği* Hareketi 2000'li yıllarda Türkiye'de de etkisini gösterdi. Bu yıllarda yukarıda belirttiğimiz gibi, neo-liberal politikaların şekillendirdiği mevcut gıda rejiminin ortaya çıkardığı aksaklıklar hem kırsaldaki küçük üreticileri hem de şehirlerde uygun fiyata sağlıklı, yerel gıdaya ulaşmak isteyen tüketicileri olumsuz yönde etkilemiştir. 2000'li yılların başlarında, kamunun düzenleyici görevinden çıkmış olması, başka bir ifadeyle, devletin piyasayı düzenleyen bir otorite olmaktan uzaklaşması ve şirketlerle çiftçileri doğrudan karşı karşıya getirmesi küçük çiftçileri emeğinin karşılığını alamaz hale getirmiştir. Yaşanan bu olumsuzlukları aşmak için var olan sistemin mantığının dışında, kır ve kenti yakınlaştıran yeni bir anlayış olan *Bilge Köylü* sisteminin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bu noktada Çiftçi-Sen önemli bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

2004 yılında dünyada küçük aile çiftçiliğinin hak savunuculuğunu yapan küresel örgüt *La Via Campesina*'nın resmi olarak üyesi olan *Çiftçi-Sen* aynı zamanda örgütün Avrupa koordinatörlüğünün de kurucu üyesidir. *La Via Campesina*'nın görüşlerini paylaşan Çiftçi-Sen, 2002 yılında IMF ve Dünya Bankası'nın baskısıyla tütün yasasının çıkarılması ve ardından aynı yıl Şeker Yasası, 2006 da Tohum yasası da kabul edilince (Aydın, 2002, 2010), küçük çiftçilerin kendi tarlalarında sözleşmeli işçi olarak çalışmaya başlamalarına tepki olarak çalışmalarına hız verdi. 2004 yılında ürün bazında çiftçi sendikalarının konfederasyonu olarak örgütlenen *Çiftçi-Sen* 2020 yılından sonra tek bir çiftçi sendikası olarak faaliyet göstermeye başladı (<https://www.ciftcisen.org>). *Çiftçi-Sen*, gıdayı bir hak olarak kabul eder ve küçük aile çiftçiliklerinin haklarını alabilmesi, fiyat politikalarının çiftçilerin lehine oluşturulması, doğanın tahrip edilmemesi, toprağın kirlenmemesi, üretimle tüketim arasındaki mesafenin kısaltılması, çiftçilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve kadın çiftçilerin kırsalda ekonomik, politik ve sosyal süreçlere erkeklerle eşit şekilde ulaşması konularında kararlı politikalar ve pratikler izler (Çiftçi-Sen Tüzük, 2024). Sendikanın tüzüğünde belirtilen bu amaçlar ile *La via Campesina*'nın amaçları arasındaki açık bir benzerlik vardır ve *Gıda Egemenliği* hareketinin programının ülke koşullarına uygulanmasını yansıtmaktadır (Medeiros Ribeiro, 2023). Diğer bir deyişle hem üreticiyi hem de tüketiciyi *Gıda Egemenliği* değer ve pratiklerini uygulayacak şekilde değiştirmek için bilgi desteğinin yanı sıra politik bir mücadele de gerekmektedir (Özden, 2017) ve *Çiftçi-Sen* üyelerine verdiği eğitimler ve desteklerle bu görevi yüklenmiştir.

Gıda Egemenliği hareketinin, La via Campesina ve Çiftçi-Sen'nin küçük üreticinin bu yeni gıda sisteminde yerini bulmasına katkıları şöyle özetlenebilir: Endüstriyel tarım sistemi yerine "Bilge Köylü" tarım sistemini geliştirmeye

çalışmak, yerel, yadigâr tohumlara hak ettikleri önemi vermek⁷ ve yerel üretim-yerel tüketim buluşmasını sağlamak (Aysu, 2015). Bu katkılar aslında neo-liberal politikaların ve endüstriyel tarım dışında, küçük çiftçinin güçlendirilmesini ve sisteme dahil olmasını sağlayacak, alternatif diyebileceğimiz bir gıda sistemi mantığının temel taşlarını oluşturmaktadır.

Tüketicilerin Örgütlenmesi: Yerel Üretim-Yerel Tüketim Buluşmaları

Sorun sadece sağlıklı gıda üretmek ve küçük üreticiyi güçlendirmek ile çözülemeyeceği için, küçük üreticilerin ürünlerinin doğrudan tüketiciye ulaştırılabileceği bir pazar da yaratılması gerekir. Bu pazarın oluşturulmasında aracısız bir değer zincirinin oluşturulması, temiz ve sağlıklı gıdanın fiyatlarının daha düşük olmasını, bir diğer deyişle şehirli tüketicinin makul fiyatlarla endüstriyel olmayan gıdaya ulaşımını sağlar. Böyle bir değer sistemi aynı zamanda, küçük üreticinin emeğinin karşılığı bir bedel ile ürünlerine talep bulması açısından, diğer bir deyişle “adil” bir gıda sistemi oluşturulması açısından da önemlidir.

Çiftçi-Sen üyeleri, *Gıda Egemenliği* ilkelerini savunan küçük üreticiler ve şehirli tüketiciler, yerel ve temiz üretim yapan böyle bir ‘adil’ gıda sistemini gerçekleştirmek için ortaklaşa *Alternatif Gıda Ağlarını* oluşturabilir. Böylece üretim ve tüketim zincirini arasındaki tüm araçlar kaldırılarak üretici ve tüketici doğrudan buluşturulabilir. Burada görev sadece kırsal küçük üreticilere değil aynı zamanda şehirli tüketiciye de düşmektedir. Şehirli tüketici ve kırsal küçük üreticinin oluşturduğu *Alternatif Gıda Ağları*, *Yurttaş Temelli Gıda İnisiyatifleri* gibi üretici-tüketici iş birlikleri/buluşmaları gıda sorununa alternatif bir çözüm olarak pek çok ülkede denenmektedir. Alternatif Gıda Ağları endüstriyel gıda sistemine, sistemin hegemonik üstünlüğüne ve bu sistemin neden olduğu sorunlara bir tepki olarak Kuzey Amerika ve Avrupa’da ortaya çıkan, üreticilerin, tüketicilerin ve üretim-tüketim değer zincirindeki diğer aktörlerin (örneğin, kooperatifler, üretici pazarları vb.) oluşturduğu bir ağ yapısıdır. Dünyada, AGA’nın ortaya çıkış motiflerini şöyle özetleyebiliriz: gıda tedarikinde tüm yurttaşların temiz gıdaya uygun fiyatlarla ulaşmasını sağlamak ve endüstriyel tarım nedeniyle tarım sisteminin çeperine itilen küçük üreticiyi desteklemek (Örneğin, Renting vd., 2003; Whatmore vd., 2003; Holloway vd., 2007; Jarosz, 2008; Goodman ve Goodman, 2009; Maye ve Kirvan, 2010). Böylece, üretici ile tüketici arasındaki mesafe kısalmış olacak, üretici ürününe daha adil bir değer biçebilecek ve tüketici de tükettiği gıdanın, hangi koşullarda üretildiğini öğrenebilecektir. Tüketicilerin üretici ve üretim koşulları bilgilerine duyarlı olması ise gıdanın metalaşmasını

⁷ Burada belirtmekte yarar var; 2006 yılında 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu, çiftçilerin kendi ürettikleri tohumların sadece takas edilmesine izin vermektedir (Aysu, 2015).

engelleyecek, gıdaya bir müşterek olarak bakılmasını sağlayacaktır (Ertekin ve Yıldızcan, 2023). Böyle bir destek ve değişimi gerçekleştirirken de izlenmesi gereken pratiklere yön veren ilkeler gıda üretim ve tüketiminde sosyal adalet, ekolojik ve ekonomik sürdürülebilirlik olmaktadır.

AGA, özellikle ABD’de sadece üst gelir gruplarının dahil olduğu dolayısıyla yeterince kapsayıcı olamadıkları ve zaman içerisinde endüstriyel dağıtım zincirlerine entegre olarak alternatif olma özelliklerini yitirdikleri şeklinde eleştiriler almıştır (Slocum, 2006; Goodman ve Goodman, 2009). Türkiye’de AGA’lar konusunda yapılan çalışmalardan biri 2016 yılında Akyüz ve Demir tarafından yapılmıştır ve yazarlar Türkiye’de AGA’nın endüstriyel üretime alternatif olmaya devam ettiğini açıklamaktadır. Buna karşılı 2021 yılında Ayalp tarafından yapılan çalışma inisiyatiflerle süpermarketleri fiyatlar açısından karşılaştırmakta ve fiyatların market fiyatlarından daha yüksek olduğunu saptamakta ve alt gelir gruplarının AGA da dolaşımda olan gıdaya ulaşmakta zorlanacağını belirtmektedir.

Türkiye’de 2004 yılından itibaren Alternatif Gıda Ağları görülmektedir (Özden, 2020; Ayalp, 2021). İlk örnekler, 2004 yılında kurulan *Tohum İzi Derneği*, *Anadolu’da Yaşam* ve 2005 yılında kurulan *Bir Umuttur* (Ayalp, 2021). Daha sonra ilk tüketici kooperatifi olarak 2009 yılında Boğaziçi Mensupları Tüketim Kooperatifinin (BÜKOOP) kurulması AGA’nın Türkiye’de yaygınlaşması açısından önemli bir adımdır. BÜKOOP’un kuruluşu küçük üreticileri (örneğin, İlhan Koçulu, Ali Ünüvar), üretici kooperatiflerini (Kibele), dernekleri (Tohum-İzi Derneği) ve Çiftçi-Sen’i aynı payda da birleştirmesi ve güven üzerine kurulu üretici-tüketici ağının oluşturulması açısından daha sonra hayata geçecek diğer alternatif tüketici kooperatiflerine örnek olmuştur. Farklı paydaşları bir araya getiren, katılımcı, kapsayıcı BÜKOOP kooperatif modelinin⁸ yaygınlaşması uzun zaman almıştır ancak 2016 yılından sonra İstanbul’da *Kadıköy Kooperatifi* kurulmuş⁹ ve ardından İstanbul’un diğer semtlerinde de benzer tüketim kooperatifleri ortaya çıkmıştır. *Alternatif Tüketim Kooperatifleri* (ATK) diye nitelediğimiz bu kooperatifler geleneksel kooperatiflerden farklı bir yönetim şekline sahiptir: kararlar tüm katılımcıların katılımı ve onayı ile alınır, gönüllüler tarafından işler görülür, iş bölümünde temel ilke eşit ve adil iş dağılımıdır, hiyerarşik olmayan bir yapı oluşturulur (Yılmaz vd., 2020; Oba ve Özsoy, 2019, 2020, 2024). Bunun yanı sıra ATK’lerin de amaç kar değil sosyal ve ekonomik dayanışma olduğu için farklı bir değer yaratma modeli uygulanmaktadır. Tedarik ve dağıtımda aracılardan olmadığı, üretim ve tüketimin doğrudan buluştuğu, ‘adil’

⁸ Kapsamlı bir BÜKOOP incelemesi için Öz ve Aksoy, 2019, 2023 çalışmalarına bakılabilir.

⁹ Kadıköy Kooperatifi kuruluş süreci için Yılmaz vd., 2020 çalışmasına bakılabilir.

olarak nitelenen bu modelde hem kırsal küçük üreticiler emeklerinin karşılığını alabilmekte hem de şehirli tüketici “temiz” gıdaya makul bir fiyatla ulaşabilmektedir (Oba ve Özsoy, 2019, 2020, 2024). ATK’leri diğer kooperatif ya da işletme mantığından ayıran bir başka değerleri de büyümek, pazar payını arttırmak saikine sahip olmamalarıdır. ATK’leri faaliyetlerini buldukları mahalle ile sınırlandırma konusunda ısrarlı bir politika izler ve olduğunca yatay ölçek yaratmaya çalışır.

ATK ve inisiyatiflerinin gıda ve dolayısıyla tarım sisteminin değişimi yolunda önemli bir katkısı da talebin artması, ürünün pazara ulaştırılmasıyla birlikte ‘temiz’ üretim yapan küçük işletmelerin sayılarının çoğalmasındır ve bu çoğalma ile fiyatların aşağı çekilebilmesidir. Kibele Kooperatifinden beri sürecin içinde olan Kars’ta peynir üreten İlhan Koçulu bu durumu şöyle ifade ediyor:

“Kooperatifler sizlerle bizleri buluşturuyorlar. BÜKÖP’un ilk kurulduğu zamanlarda bizim peynirlerimiz piyasaya oranla yüzde 27 daha pahalı iken şimdi yüzde 30 daha ucuzuz. Sizlerin [tüketicinin] desteği ile biz Anadolu’da çoğaldık, aradaki halkalar çıktı. Bugün bizim köyden 5 kadın üretici gidip farklı yerlerde peyniri anlatıyorlar, ben buna üretimde aydınlanma diyorum” (Güneş, 2020).

Sonuç olarak, 2000’li yıllarda başlayan bu çabalar üretim ayağında önemli bir dönüşüme sebep olmuştur. Bu hareketin parçası olan küçük üreticilerin bir kısmı üretici kooperatifleri kurarak tüketicilere doğrudan satış yapmak için çeşitli pratikler oluşturmuştur (Örneğin, üretici pazarları, platformlar, sosyal medya, e-posta, WhatsApp grupları). Bu oluşumlar, *Gıda Egemenliği* hareketi paralelinde kırsalda genellikle ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların emeklerinin karşılığını almalarına da özen göstermektedir. ATKleri hem üretimde yer alan kadınların emeklerinin karşılığını almasını, hem de kadın kooperatiflerinin desteklenmesini öncelikleri arasına koymuştur. Bugün ülkenin farklı bölgelerinde üretim yapan birçok kadın kooperatifi *Alternatif Gıda Ağları* aracılığıyla ürünlerini tüketicilerle buluşturmaktadır.

Üretici ve tüketici arasındaki ilişkiler sadece alternatif kooperatiflerle sınırlı kalmıyor; çok farklı inisiyatiflerle kır-kent ilişkisi inşa edilebilir. Üretici ve tüketiciler ATKleri dışında üretici pazarları, gıda kutusu projeleri, satın alma kulüpleri, bostanlar yoluyla da iş birliği yapabilir (Renting vd., 2012; Ven vd., 2016). Türkiye’de de *Alternatif Gıda Ağları* ya da *Yurttaş Temelli Gıda İnisiyatifleri* ATK ile sınırlı kalmadı ve birçok farklı uygulama (örneğin, gıda topluluğu, kooperatif, sosyal girişim, kooperatif inisiyatifi, kooperatif girişimi, topluluk destekli tarım) ortaya çıktı (Kozaman ve Seçkin, 2020; Ayalp, 2021). Güncel

olarak *EkoHarita*¹⁰, AGA'nın alt grupları olarak tanımlayabileceğimiz yaklaşık 250 girişimi göstermektedir. Yine haritadan gördüğümüz kadarıyla AGA içerisinde ağırlıklı olarak “çiftlik ve eko-girişimler” ile “ekolojik pazar ve gıda toplulukları” alt gruplarına rastlamaktayız.

AGA içerisinde yer alan önemli bir alt grup da *kent bostanlarıdır*. Kent bostanları kadim tarım bilgilerini depoladıkları ve nesilden nesle aktardıkları için birer bilgi deposu olmalarının yanı sıra kente yakınlıkları nedeniyle taşıma maliyetlerinin aza indirilebileceği, doğrudan üretici-tüketici buluşmalarının sağlanabileceği ve şehirlerin betonlaşmasını kısmen de olsa azaltabilecek alternatif çözümlerdir. Kent bostanları ekolojik bir bakış açısıyla kentlere tarımı tekrar getiren ve hem kolektif üretim kültürünü besleyen hem de şehirlerin gıda ihtiyacını kendi içlerinde karşılayarak¹¹ gıda enflasyonuna çareler üreten yaklaşımlar olarak günümüzde yaygınlaşmaktadır.

Bununla beraber *bostanların* dayanışma temelli gıda hareketine sağlıklı bir şekilde entegre olmasını sınırlayan bazı uygulamaların da değiştirilmesi gerekmektedir. Bu uygulamalardan bir tanesi kadim tarım bilgilerini devam ettiren bostancılarla ilgilidir. Halen bostancılar yasal olarak kiracı olarak kabul edilmekte ve işgaliye bedeli ödemek zorundadır. Diğer bir deyişle bostancılar bostanlarda tapusuz ve güvencesiz (Kafadar, 2019) çalışmak durumundalar, çiftçi kayıt sistemine dahil olamıyorlar, kooperatif kuramıyorlar ve ürünleri hale alınmıyor (Kafadar, 2020); çiftçi değiller, toprak sahibi değiller ama şehri temiz gıda ile besleme potansiyelleri var.

Diğer bir sorun son yıllarda piyasa mantığı ile hareket eden bazı belediyelerin bostanları hobi bahçeleri olarak kiraya vermeleri ve bu kadim alanların, kadim bilgilerin yok olmasına yol açmalarıdır. Özdoğan'ın da dediği gibi hobi bahçeleri projeleri “kolektiflik ve sebze yetiştirme zanaatlarına el koyma aracı olarak” görülebilir” (Özdoğan, 2023: 173). Günümüzde pek çok bostanın yerine evler, otoparklar, yeşil yıkama (*Green Washing*) projeleri olarak hobi bahçeleri, spor alanları, parklar yer almaktadır (İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu, 2021). Tarih boyunca kent bostanları ile gıda gereksiniminin büyük kısmını karşılayabilen kentlerin bu tür uygulamalarla giderek “tarımsızlaştırıldığı” görülmektedir (Özdoğan, 2023).

¹⁰ Bkz. <https://www.ekoharita.org/ekoloji-haritasi/>.

¹¹ İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu tarafından hazırlanan raporda, akademik çalışmalara dayanarak İstanbul'da bostanların şehri besleme potansiyelinin hakkında şu bilgiler verilmektedir. Bahçeci'nin doktora tezine referansla, şehirde 2019 yılı itibarıyla 7645,5-60071 hektarlık ekilebilecek alan olduğunu ve bu alanlarda şehirde kişi başına 113,5-892 kilogram sebze üretilebileceğini belirtmektedir.

AGA içerisinde ele alabileceğimiz bir diğer oluşum da *üretici pazarlarıdır*. Pazar yerleri tarihi olarak küçük üreticiyle tüketicileri bir araya getiren kadim mekanlardır. Ancak zaman içinde aracılardan devreye girmesiyle üreticilerin ürünlerini doğrudan tüketiciye iletme imkânı ortadan kalktı ve aracılardan çoğalmasıyla birlikte, tüketici ile üretici arasındaki mesafe (coğrafi, sosyal, ekonomik) artmıştır, dolayısıyla ne tüketici üretilen ürün hakkında, üretim koşulları konusunda bilgi sahibi olabilmiş, ne de üretici ürününü 'adil' bir fiyatla satabilmiştir. *Üretici pazarları* doğrudan üretici-tüketici buluşmasını sağlayabilir. Türkiye'de üretici pazarlarının faaliyete geçmesinde Derneklerin (Buğday Derneği) ve Belediyelerin girişimci ve kolaylaştırıcı bir rol üstlendiğini görmekteyiz. Organik üretim yapan üreticilerle organik ürün tüketicilerini buluşturan pazarların öncü örneklerinden biri İstanbul-Şişli'deki organik pazardır. 2006 yılında Şişli Belediyesi ve Buğday Derneğinin iş birliğiyle açılan pazar Türkiye'nin her yerinden organik sertifikalı ürünlerin tüketici ile buluşmasına aracı olmuştur. Demir (2013) bu ilk pazar özelinde organik gıda tedarik zincirine odaklanan çalışmada, pazarın kurulmasına kadar yurt dışına ihracat yapan üreticilerin pazar sayesinde Türkiye'deki tüketicilerle buluşmasının önemine vurgu yapar. Bu öncü girişimin sonrasında birçok farklı yerde ekolojik pazarlar kurulmuştur¹². Buğday Derneğinin öncülüğünde kurulan bu pazarlar ve Derneğin çalışmaları 'temiz' gıda konusunda farkındalığın artmasında etkili olsa da organik sertifikasyonu kapitalist sistemin bir parçası olarak kabul eden *Gıda Egemenliği* hareketinden ayrılmaktadır.

Şehirlerin çevresinde yer alan tarım alanlarında üretim yapan küçük çiftçilerin ürünlerini, nispeten düşük bir maliyetle şehirli tüketici ile buluşturabileceği bir mekân da *üretici ve kooperatif pazarlarıdır*. Günümüzde pek çok belediye (Örneğin, İstanbul, Muğla) yerel üretim-yerel tüketim ilkesi çerçevesinde bu tür girişimlerde bulunmaktadır. Tabii ki bu pazarların arka planında kapsamlı bir 'temiz' gıda üreticisi belirleme, üreticinin kadim tarım bilgileri ile desteklenmesi ve tüketicinin 'temiz' ve adil gıda konusunda bilinçlendirilmesi gibi faaliyetlerin de yapılması gerekmektedir. Hem organik pazarlar hem de üretici pazarları denetim, temiz gıda üreticisi belirleme vb. yetersizlikleri nedeniyle sıkça eleştirilse de küçük üretici ve kentlerde yaşayan tüketicilerin doğrudan ilişki kurmasında önemli bir araç oluşturmaktadır.

¹² Buğday Derneği web sayfasında 2023 yılı itibariyle kendi danışmanlıkları dışında olanlar da dahil olmak üzere İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Eskişehir, Konya ve Balıkesir kurulan 12 Ekolojik pazar listelenmektedir.

3. SONUÇ

Günümüzde Türkiye'de küçük çiftçilerin karşı karşıya oldukları en önemli sorunlardan biri, kapitalist ekonomi içinde marjinalleşmektir. Küçük üreticiler topraklarından kopmakta, geleneksel üretim metotlarından uzaklaşmaktadır. İthal tohumlar ve gıda maddeleri (sebze, et, tahıl vb.) kent pazarlarında ve marketlerde yer bulmaktadır. Dikey ve yatay olarak entegre olan az sayıda firma tarafından üretilen, nispeten düşük fiyatlarla pazara sürülen menşei belli olmayan bu ürünler piyasayı işgal etmektedir. Küçük çiftçiler, maliyetleri daha yüksek olduğu için büyük, dikey entegre olmuş şirketlere karşı rekabetçi konumlarını kaybetmiştir. Küçük çiftçinin rekabetçi konumunu kaybetmesinde hükümetlerin küçük üreticiden çok dikey örgütlenmiş, endüstriyel üretim yapan büyük şirketlerden yana politikalar geliştirmesi belirleyici bir unsur olmuştur.

Günümüzde tarım ve gıda tedarikinde yaşanan krizin pek çok farklı ama iç içe geçmiş nedenleri vardır. Ekonomik açıdan kırsal küçük üretici ile şehirli tüketicinin doğrudan buluşmasını sağlayacak şekilde dağıtım zincirlerinin kısaltılması gerekmektedir. Aracıların kaldırılması sadece ekonomik değil aynı zamanda politik bir seçim ve süreçtir. Bu krizin bir diğer ayağı da özellikle 1980'den sonra uygulanan neo-liberal politikaların günümüz gıda krizinin şekillenmesindeki etkileridir. Yazının birinci bölümünde de belirttiğimiz gibi 1980'den sonra hızla devlet tarımdan elini çekmeye başlamıştır. Bu çerçevede kamu kuruluşları özelleştirildi, destekleme alımları birkaç endüstriyel potansiyeli olan ürünle sınırlandırıldı ve aynı şekilde girdi alımlarına sınır getirildi (Oral, 2013; Aydın, 2010). Bu gelişmeler sonunda tarımda üretim ve girdi fiyatları piyasa koşullarına terk edilmiş oldu. 2001'den sonra neo-liberal politikaların daha da derinleşmesi sonucunda TRUP ya da ARIP uygulamasıyla tarım satış kooperatifleri özelleştirildi, kaldırılan girdi destekleri yerine doğrudan gelir desteği uygulanmaya başladı ve sözleşmeli tarım yaygınlaştı. Hükümetler eliyle uygulanan bu politika ve pratiklerin günümüz gıda krizine yansımalarını kısaca şöyle özetleyebiliriz: geleneksel yöntemlerle üretim yapan ve temiz gıda üreten küçük çiftçi endüstriyel tarım yapan büyük şirketlerle fiyat açısından rekabet edemez hale gelmiştir; emeğinin karşılığını alamayan küçük çiftçilerin bir kısmı sözleşmeli tarımı bir çıkış yolu olarak görmüş ve kendi toprağında, tüm tarım risklerini (hava koşulları, verim, çalışan temini gibi) de yüklenerek, işçi olmuştur.

Sorunun tüketim ayağına bakacak olursak, alım gücü zayıflayan şehirli orta ve alt sınıf gündelik gıda harcamalarını borçlanma yoluyla (örneğin, kredi kartlarıyla) yapmaya başlamıştır. Bu da dikey entegre olmuş, perakendede var olan, az sayıda büyük gıda üreticisinin ürün ve hizmetlerine talebi arttırmıştır. Sonuç olarak küçük üretici ile şehirli tüketici arasındaki sosyal mesafe açılmış;

şehirli tüketicinin sofrasını küresel piyasalarla bütünleşmiş endüstriyel tarım yapan birkaç büyük şirketin tercihleri (genellikle de verimlilik, maliyet düşürme üzerinden belirlenen) şekillendirirken, küçük üretici de kendine bir pazar yaratabilmek kaygısıyla geleneksel tarımdan, yadigâr tohumlardan uzaklaşmaya başlamış, girdi olarak laboratuvarlarda üretilen tohumları, gübreleri ve tarım ilaçlarını kullanmaya başlamıştır. Bu girdilerin ithal edildiğini hatırlarsak, Türk lirasının değer kaybıyla küçük çiftçinin maliyetlerinin nasıl arttığı daha da kolay anlaşılır. Buna bir de tüketiciye ancak büyük şirketler ve aracılar üzerinden ulaşılabilen bir piyasa düzenini eklersek küçük çiftçinin sorunu daha da açık bir şekilde anlaşılacaktır. Bu üretim-tüketim döngüsünün de değiştirilmesi sadece ekonomik değil politik bir tercihtir ve ciddi yapısal değişiklikler gerektirecektir.

Tarım ve gıda sektörlerinde bu döngüden nasıl çıkılabilir? Bu konuda birkaç çözüm önerisi geliştirilebilir. Örneğin, kamu kuruluşlarının tekrar aktif hale getirilmesi, devletin düzenleyici rolünü tekrar üstlenmesi ve tarıma yatırım yapması, dikey bütünleşmiş endüstriyel şirketlerin piyasa hakimiyetlerini azaltacak düzenlemelerin geliştirilmesi gerekmektedir. Ne var ki, bu ve benzeri değişimlerin gerçekleşmesi var olan ekonomik ve politik sistem içerisinde çok da mümkün değildir. Bunun birinci nedeni, neo-liberal politikalar çerçevesinde faaliyette bulunan herhangi bir kuruluşun pratiklerini, verimliliği arttırmak ve maliyet/gelir dengesini maliyetleri düşürme yönünde kullanmak şekillendirir. Ancak bu şekilde karlılık (bu kuruluşlar için temel saik) sağlanabilir. Dolayısıyla bu mantığın geçerli olduğu bir sistemde kamu kuruluşları ya da özel şirketler aynı pratikleri uygulamak zorundadır. Değişimin gerçekleşebilmesini zorlaştıran ikinci husus da Türkiye'nin tarım ve gıda politikalarının nasıl şekillendiğine ve geliştiğine ilişkindir: bu politikalar ve ilgili pratikler belirli grupların taleplerine yönelik, küresel konjonktüre de uygun olarak şekillenmiştir. Dolayısıyla, eğer çözümü neo-liberal politikaların "revize edilme" ya da 'iyileştirilme' şekillerinde ararsak sistemin daha da yerleşik hale gelmesine destek vermiş oluruz. Bu tür müdahalelere ve uygulamada karşılaşılan engellere örnek olarak AB'nin "Tarlardan Çatala" politikasını verebiliriz. Yeşil Mutabakatı bir ayağı olarak, iklim değişikliğini önleme, doğal çevreyi koruma ve birincil üreticilerin gelirlerini iyileştirmeyi hedefleyen bu program dönüşümün tüm bedelini piyasa koşullarına terk edilen birincil, küçük çiftçilere yüklediği için yine aynı gruplar tarafından ciddi eleştiri ve protestolara maruz kalmıştır. Sadece bu örnek bile, en azından şu anda, neo-liberal politikalar çerçevesinde alternatif bir çözüm olmayacağını bir göstergesidir.

Var olan üretim-tüketim döngüsünün değişimi için bu tür sistemi onarıma yönelik uygulamalar yerine var olan döngü tarafından çepere itilen küçük çiftçi ve tüketiciyi politika üretmek ve stratejiler geliştirmek sürecine katmak daha uzun

soluklu çözümler, pratikler üretilmesini sağlayacaktır. Bu alternatifleri geliştirilmesinde *Çeşitlilik Ekonomileri* yaklaşımından yararlanabiliriz. Gibson-Graham çalışmalarında kapitalizmin tek bir model olmadığını, kapitalizm merkezli (*capitalocentric*) bir değerlemenin diğer alternatifleri görmemize engel olduğunu belirtmektedir. Düşünörlere göre kapitalizmin yanı sıra varlığını etkin bir şekilde devam ettiren, örgüt türü (kâr amacı güden, kâr amacı gütmeyen vb.), emek (ücretli, gönüllü, tam zamanlı, yarı zamanlı vb.), mülkiyet (özel, devlet vb.), işlem (piyasalarda alış-veriş, takas, hediye vb.) ve finans (özel ve kamu bankaları, aile içi borçlanma, bağışlar vb.) açısından farklılık gösteren ekonomi uygulamaları vardır (Gibson-Graham ve Dombroski, 2020). Eğer ekonomiyi yalnızca kapitalizm merkezli okur ve anlarsak bu farklı pratikleri ve sundukları alternatifleri gözden kaçıırız ve alternatif üretme olanaklarımızı, vizyonumuzu da daraltırız. Halbuki, pek çok alanda piyasa ekonomisi tarafından şekillenen üretim ilişkilerinin yanı sıra piyasa ekonomisine alternatif diye niteleyebileceğimiz ekonomik faaliyetlerin de var olduğunu görürüz.

Dolayısıyla gıda sorununa çözümler üretme arayışında bu tür alternatif üretim-tüketim ilişkilerini de dikkate almamızda, hatta bu modeller üzerinde çözümler üretmemizde yarar vardır. Alternatif modeller ve geçiş dönemi stratejilerinin oluşturulmasında tarımın Türkiye’de kapitalistleşme sürecini ve bu süreçte yerleşik hale gelen güç dengelerini, nedenleri ve sonuçları ile analiz etmek önemli olacaktır. Bu görüşten hareketle, gıda sorununa hatta kıtlığına neden olan yerleşik döngüyü değiştirmek için önerimiz, yazının ikinci kısmında ele alınan, alternatif gıda ağları, alternatif tüketici kooperatifleri, kent bostanları, küçük üretici ile şehirli tüketiciyi buluşturan pazarlar ve dijital platformların yaygınlaşmasıdır. Bu tür gelişimler hem tedarik ve dağıtım zincirini kısaltarak küçük üreticinin ürününü “adil” bir değerle piyasaya iletmesine hem de şehirli tüketicinin “temiz” gıdaya (pestisit ve kimyevi gübreden arınmış, yadigâr tohumlardan üretilmiş) uygun fiyatla ulaşmasına olanak sağlayacaktır. Bu tür uygulamaların daha yaygınlaşması ise farklı bir tarım politikası yaklaşımını gerektirmektedir. Diğer bir deyişle tarım politikalarının üzerine kurulduğu verimlilik, kar maksimizasyonu, ölçeği yakalamak gibi piyasa ekonomisi pratikleri hem gıda güvenliği hem de temiz gıdaya ulaşım olanakları yerine endüstriyel tarım yapan şirketleri destekleyerek gıda krizinin derinleşmesine neden olmaktadır. Örneğin, kapitalist sistemin mantığının temel taşlarından birisi bir işletmenin büyüyerek ölçek ekonomisine ulaşması, maliyetleri aşağı çekmesi ve fiyatları düşürerek pazar payını arttırmasıdır. Böyle bir durumda küçük üreticinin büyük üretici ile rekabeti yazıda da açıkça görüldüğü gibi söz konusu olamayacağı için küçük üreticiyi üretim yapmaktan uzaklaştıracak ve sistem dışında kalmasına neden olacaktır. Alternatif bir mantık ise küçük işletmelerin (örneğin tüketici

kooperatifleri) yatay ölçeğe gitmesi olabilir: burada yerel ve küçük kalmayı tercih eden kuruluşlar belirli bir üreticiden ortaklaşa alım yaparak maliyeti ve fiyatı kontrol edebilirler. Böyle bir uygulama aynı zamanda küçük üreticinin de gelişmesine ve pazara ulaşmasına yol açacaktır. Böyle bir alternatif, tüketiciye de değişen bir anlayış ve davranış sorumluluğu yüklemektedir. Gibson-Graham vd.'nin *Take Back Economy: An Ethical Guide for Transforming Our Communities* (2013) adlı kitaplarında belirttikleri gibi tüketiciler de gündelik hayatlarında ufak değişiklikler yaparak, süregelen alışkanlıklarını yeniden gözden geçirerek (örneğin; küçük üreticiyi destekleyen yerlerden alışveriş ederek, aldıkları ürünlerin kimler tarafından, hangi şartlarda üretildiğini izleyerek, artı değerini nasıl paylaşıldığına dikkat ederek, tüketimlerinin doğada ne gibi etkileri olduğunu değerlendirerek, kısaca ne tükettiklerini sık sık düşünerek) dönüşüme katkıda bulunabilirler.

Sonuç olarak dünyanın birçok gelişmiş ülkesinde 1990lı yılların başlarında ortaya çıkan ve 2000li yıllarda Türkiye’de küçük bir grubun önderliğinde hayat bulan *Gıda Egemenliği* hareketi şu an için gıda sisteminde kitlesel bir dönüşüm yaratacak güce sahip değildir. Son yıllarda konuyla ilgili olarak çalışan akademisyenlerin ve araştırmacıların sayısı artmış olmakla birlikte hem kentlerde bu ağlara dahil olan, hem de temiz üretime geçerek kendi dönüşümünü gerçekleştiren küçük çiftçilerin sayısına ilişkin istatistiksel bir bilgi mevcut değildir. Bununla beraber bu taban hareketinin tüketicileri bilinçlendirerek “temiz” ürün temin edebilmek için harekete geçirdiğini gözlemleyebiliyoruz. Benzer biçimde yerelde temiz ürünler üreterek bölgesel kalkınmaya katkı sunan birçok örnek mevcuttur. Kars’ın Boğatepe Köyünde yıllar sonra peynir üretiminin canlanması (Arınç, 2018), benzer şekilde Urla (Kızıldağ, 2019) ve Defne (Tunç ve Demirbaş, 2022) kadın kooperatiflerinin yerel tarım ürünlerinin üretimi ve işlenmesine öncülük etmesi bu örnekler arasındadır.

Öte yandan büyük üreticiler ve şirketler lehine yapılan düzenlemelere karşı bir duruş sergilemek ve değişiklikler için kamuoyunda farkındalık yaratılması gerekmektedir. Bu noktadan hareketle hem vatandaş olarak hem de akademisyen olarak görevimiz büyüklüğünden ve etkisinden bağımsız olarak alternatiflerin var olduğunu ve dönüşümün mümkün olduğunu göstermektir. Nitekim merkezi hükümetler tarafından görmezden gelinen gıda ağlarının yerel yönetim ölçeğinde desteklendiğini görmekteyiz. Belediyeler yapıları gereği merkezi yönetime kıyasla yerel ile daha çok doğrudan ilişki kurmaktadır. Dolayısıyla yerel yönetimler Gıda Hareketi ve Alternatif Gıda Ağlarına karşı çok daha duyarlıdır; başta Ankara, İstanbul, İzmir, Eskişehir ve Muğla olmak üzere belediyeler şehrin çeperlerinde yapılan tarımsal faaliyetlere yatırım yapmakta ve kooperatiflerle iş birliği kurmaktadır. Bu alanda özellikle İzmir belediyesinin faaliyetleri ön plana

çıkmaktadır (Yalçın, 2022; Yavaşoğlu vd., 2023). İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Vizyon 2050 Stratejik Planlama çalışmalarının ilk adımı olan İstanbul Vizyon 2050 Strateji Belgesinde “Güvenli ve Adil Gıda Sistemi” başlığı altında bu konudaki vizyonunu belirleyerek kamuoyuyla paylaşmıştır (İPA, 2022). Yerel yönetimler daha önce de söz ettiğimiz gibi, tüketim kooperatiflerini destekleyerek, tüketici pazarları açmak ve platformlar oluşturmak suretiyle üreticilerin aracısız olarak doğrudan tüketicilerle buluşmasını sağlamaktadır.

Neo-liberal politikaların sonucu olarak devletin düzenleyici rolünden uzaklaşarak büyük sermaye lehine tüm sistemin değiştiği bir dünyada değişimi kim yapacak sorusunun cevabı kuşkusuz yine demokratik yollarla taleplerini ileten ve kooperatif gibi kuruluşları hayata geçiren vatandaşlardır. Alanda çalışan akademisyenler olarak bu çalışma yoluyla alternatifleri tartışmaya açmayı önemli buluyoruz. Son 20-30 yıldır Türkiye’de farklı saik ve biçimlerde ortaya çıkan gıda hareketinin kitlesel etkisini tespit edebilmek için kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu amaçla hem kırsalda temiz üretim yapan hem de bu ürünleri temin etmek için bir araya gelen tüketicilerin sayıları ve bu ağların hacmi farklı bir araştırma konusudur. Yerel yönetim ölçeğinde tarımsal üretim ve tüketim ağlarına verilen destekler de ayrı bir inceleme konusudur. Bu çalışma vesilesiyle farklı disiplinlerden araştırmacıları kapsamlı çalışmalar yapmaya davet ediyoruz.

KAYNAKÇA

Akder, Halis (2011), “How to Dilute an Agricultural Reform: Direct Income Subsidy Experience in Turkey (2001–2008)”, Karapınar, Barış, Adaman, Fikret ve Gökhan Ozertan (Der.), Rethinking Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy (New York: Nova Science Publishers): 47-62.

Akyüz, Alper ve Yonca Demir (2016), “The Role of a Civil Society Organization in the Development of the Domestic Organic Market in Turkey”, i.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 54: 43-61.

Arınç, Kenan (2018), “Boğatepe Köyü’nde Gravyer Peyniri Üretimi ve Sürdürülebilir Gelişme Bakımından Önemi (Kars/Türkiye)”, Türk Coğrafya Dergisi, 70: 7-18.

Avcıoğlu, Doğan (1968), Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın) (Ankara: Bilgi Yayınevi).

Avrupa Birliği (2024), “Farm to Fork Strategy”, https://food.ec.europa.eu/horizontal-topics/farm-fork-strategy_en#About-the-Strategy (25.08.2024).

Ayalp, Emel Karakaya (2021), “Alternatif Gıda Ağları ve Türkiye’de Yurттаş Temelli Gıda İnisiyatifleri”, *idealkent*, 12 (33): 965-1005.

Aydın, Zülküf (2002), “The New Right, Structural Adjustment and Turkish Agriculture: Rural Responses and Survival Strategies”, *The European Journal of Development Research*, 14 (2): 183-208.

Aydın, Zülküf (2010), “Neo-liberal Transformation of Turkish Agriculture”, *Journal of Agrarian Change*, 10(2): 149-187.

Aydın, Saadet (2022), “Gıda Egemenliği”, Özkaya, Yakup., Erat, Veysel, Demirci, Kıvanç ve Aytaç Duran (Der.), *Yerel Yönetimler, Kent ve Çevre Politikaları Ansiklopedisi* (Ankara: Nobel).

Aysu, Abdullah (2008), *Küreselleşme ve Tarım Politikaları* (İstanbul: Su Yayınları).

Aysu, Abdullah (2015), *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik* (İstanbul: Metis, Siyahbeyaz).

Bahçeci, Devin (2019), *Kentsel Alanda İklim Değişikliği ile Toplumsal Temelli Mücadele: Bir Yöntem Olarak Kent Bahçeleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Buğday Derneği (2023), “Türkiye’de Kurulan Organik Pazarlar”, <https://bugday.org/blog/turkiyede-kurulan-organik-pazarlar/> (15.08.2024).

Çiftçi-Sen (2024), “Tüzük”, <https://www.ciftcisen.org/tuzuk/> (19.08.2024).

Çiftçi TV (2024), “Tarım 2023’te 0.2 küçüldü”, <https://www.ciftcitv.com/genel/tarim-2023te-yuzde-02-kuculdu/> (10.02.2024).

Çiftçi-Sen (2020), “Çiftçi-Sen kuruldu”, <https://www.ciftcisen.org/2020/03/22/ciftci-sen-kuruldu/> (24.09.2024).

Değirmenci, Ekin (2017), “Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma”, *Praksis*, 43: 765-784.

Değirmenci, Sibel (2021), *Türkiye’de Tarım Kapitalistleşirken; Talepler ve Yasalar* (İstanbul: SAV Yayınları).

Demir, Yonca (2013), "Supply Chain Management Practices in an Alternative Food Network: The First Organic Marketplace of Turkey", *International Journal of Business and Social Science*, 4 (9): 179-187.

Dışişleri Vekaleti Milletlerarası İktisadi İş Birliği Teşkilatı Genel Sekreterliği (1952), Türkiye'de Marşal Planı No.12 (Ankara).

Dışişleri Vekaleti Milletlerarası İktisadi İş Birliği Teşkilatı Genel Sekreterliği (1953), Türkiye'de Marşal Planı No.14 (Ankara).

Ertekin, Aybala ve Cemil Yıldızcan (2023), "Krizle Karşı Alternatifler: Pandemi Sonrasında Tarım Gıda Alanındaki Topluluk-Temelli Dayanışma Pratikleri", *Eğitim Bilim Toplum*, 21 (82): 148-172.

FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO (2024), *The State of Food Security and Nutrition in the World 2024 – Financing to End Hunger, Food Insecurity and Malnutrition in all its Forms* (Rome).

Gazete Duvar (2024), "TÜİK açıkladı: Çiftçinin Enflasyonu Katlanarak Büyüdü", <https://www.gazeteduvar.com.tr/tuik-acikladi-ciftcinin-enflasyonu-katlanarak-buyudu-haber-1721713> (25.08.2024).

Gibson-Graham, J.K. (2006), *A Postcapitalist Politics* (Minneapolis: University of Minnesota Press).

Gibson-Graham, J.K. ve Gerda Roelvink (2011), "The Nitty Gritty of Creating Alternative Economies", *Social Alternatives*, 30 (1): 29-33.

Gibson-Graham, J.K. ve Kelly Dombroski (2020), "Introduction to the Handbook of Diverse Economies: Inventory as Ethical Intervention", Gibson-Graham J.K. ve K. Dombroski (Der.), *Handbook of Diverse Economies* (UK: Edward Elgar Publishing): 1-25.

Gibson-Graham, J.K., Jenny Cameron ve Stephen Healy (2013), *Take Back Economy: An Ethical Guide For Transforming Our Communities* (Minneapolis: University of Minnesota Press).

Goodman, David. ve Michael Goodman (2009), "Alternative Food Networks", Kitchin, Rob ve Nigel Thrift (Der.), *International Encyclopedia of Human Geography* (Oxford: Elsevier): 208-220.

Güneri, Mustafa (2004), *Hasanoğlu Köy Enstitüsü Kurulurken, 1941-1951* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).

Güneş, Deniz (2020), "İlhan Koçulu: Benim Kayıtlarıma Göre Türkiye'de 300-400 Çeşit Peynir Bulunuyor", *Demokrat Haber*,

<https://www.demokrathaber.org/ilhan-koculu-benim-kayitlarima-gore-turkiyede-300-400-cesit-peynir-bulunuyor> (24.09.2024).

Halktv (2024), SGK Verilerine Göre 2012'den Bugüne Aktif Sigortalı Çiftçi Sayısında Yarı Yarıya Azaldı. <https://halktv.com.tr/ekonomi/sgk-verilerine-gore-2012den-bugune-aktif-sigortalı-ciftci-sayısında-yarı-yarıya-834409h?ysclid=m1rlknnkrw448001291> (10.2.2024).

Hatipoğlu, Şevket Raşit (1999), “Makine maşatlığı”, Baydar, Oya (Der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 9.

İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu (2021), Tarım Yapana Kent İstanbul: Bugünden Yarına Müşterek Hayatlar (İstanbul: İstanbul Kent Konseyi Yayını).

İstanbul Planlama Ajansı (2022), İstanbul Vizyon 2050 Strateji Belgesi, <https://ipa.istanbul/istanbul-vizyon-2050/> (25.08.2024).

Jarosz, Lucy (2011), “Defining World Hunger: Scale And Neoliberal Ideology in International Food Security Policy Discourse”, Food, Culture and Society, 14 (1): 117-139.

Jarosz, Lucy (2014), “Comparing Food Security and Food Sovereignty Discourses”, Dialogues in Human Geography, 4 (2): 168-181.

Kafadar, Suna (2019), “Şehirle Kır Arasında Bir Yerde: Yedikule Bostanları'ndan Öğrenebileceklerimiz”, <https://beyond.istanbul/2021/12/01/sehirle-kir-arasında-bir-yerde-yedikule-bostanlarından-ogrenebileceklerimiz/> (25.08.2024).

Kafadar, Suna (2020), “Bostancı Recep Amca'yı kaybettik; 2 Milyon Lira "Bostan Cezası" Kaldı Yadigâr!”, <https://t24.com.tr/yazarlar/suna-kafadar/bostanci-recep-amca-yi-kaybettik-2-milyon-lira-bostan-cezasi-kaldi-yadigar,26521> (25.08.2024).

Kandemir, Orhan (2011), “Tarımsal Destekleme Politikalarının Kırsal Kalkınmaya Etkisi”, Ekonomi Bilimleri Dergisi, 3 (1): 103-113.

Karaömerlioğlu, Asım (1998), “Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Hikayesi”, Birikim, 107: 31-47.

Kayıran, Mehmet ve Mustafa Yahya Metintaş (2021), “Türkiye'nin Tarım Politikaları (1918- 1938)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12 (1): 115-131.

Kaymak, Muammer (2011), “1980 Öncesinin Sorunsalından Hareketle 1980 Sonrası Türkiye Tarımı”, Başer, Erkin Koçyiğit, Nihal ve Mustafa Öziş (Der.),

Bugüne Bakmak, 1980 Sonrasında Türkiye’de Yaşanan Toplumsal Değişim Süreçleri (İstanbul: DipNot Yayınları): 123-142.

Kozaman, Senem ve Ebru Seçkin (2020), “Development of Alternative Food Networks in The Peri-Urban Areas of Istanbul”, Armin Kratzer, Jutta Kister (Der.), Rural-Urban Linkages For Sustainable Development (London: Routledge): 143-155.

Keyder, Çağla (1982), Dünya Ekonomisi içinde Türkiye (1923-1929) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye Araştırmaları).

Keyder, Çağla (2005), “The Cycle of Sharecropping and The Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey”, Byres, Terence (Der.), Sharecropping And Sharecroppers (London: Routledge): 131-146.

Keyder, Çağla ve Zafer Yenal (2011), “Agrarian Change Under Globalization: Markets And Insecurity in Turkish Agriculture”, Journal of Agrarian Change, 11 (1): 60-86.

Kızıldağ, Duygu (2019), “Women’s Cooperatives as a Tool of Employment Policy in Turkey”, Contemporary Issues in Behavioral Finance, 1: 65-76.

Koç, Yıldırım (2014), “Türkiye’de Kırsal Kesimde Mülksüzleşme (Osmanlı’dan Günümüze)”, Aysu, Abdullah ve Serdar Kayaoğlu (Der.), Köylülükten Sonra Tarım-Osmanlı’dan Günümüze Köylünün İlgası ve Şirketleşme (Ankara: Epos Yayınları): 125-194.

Manzanaro, Sofia Sanchez (2024), “EU’s Trade Policy Clashes With Sustainability and Food Sovereignty Ambitions”, <https://viacampesina.org/en/eus-trade-policy-clashes-with-sustainability-and-food-sovereignty-ambitions/> (25.08.2024).

Maye, Damian ve James Kirwan (2010), “Alternative Food Networks”, Sociology of Agriculture and Food, 20: 383-389.

McMichael, Philip (2009), “A Food Regime Genealogy”, The Journal of Peasant Studies, 36 (1): 139-169.

McMichael, Philip ve Mindi Schneider (2011), “Food Security Politics and The Millennium Development Goals”, Third World Quarterly, 32 (1): 119-139.

McMichael, Philip (2014), “Historicizing Food Sovereignty”, Journal of Peasant Studies, 41 (6): 933-957.

Medeiros Ribeiro ve Jose Duarte (2023), Peasantry And Rural Resistance In The 21st Century Turkey: The Case Of Çiftçi-Sen (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Ankara: ODTÜ).

Oba, Beyza ve Zeynep Özsoy (2019), “Consumer-initiated Cooperatives (CICs) of Istanbul as an Alternative to Capitalist Food Provisioning System”, 11th Critical Management Studies; Precarious Presents, Open Futures Konferans kitapçığı (UK: Open University).

Oba, Beyza ve Zeynep Özsoy (2020), “Unifying Nature Of Food: Consumer-Initiated Cooperatives in Istanbul”, Society and Business Review, 15 (4): 349-372.

Oba, Beyza ve Zeynep Özsoy (2024), Food Politics, Activism and Alternative Consumer Cooperatives (UK: Bristol University Press).

Oral, Necdet (2013), “Tarım ve Gıdada Çokuluslu Şirketlerin Egemenliği”, Oral, Necdet (Der.), Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası, 1923-1913 (Ankara: NotaBene Yayınları): 159-200.

Önder, İzzettin (1999), “Aşar’ın Kaldırılması ve Tarım Kesimine Uygulanan Vergiler”, Baydar, Oya (Der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 67-74.

Öz, Özlem ve Zuhre Aksoy (2019), “Challenges of Building Alternatives: The Experience of a Consumer Food Co-Operative in Istanbul”, Food, Culture ve Society, 22 (3): 299-315.

Öz, Özlem ve Zuhre Aksoy (2023), Food Co-Operatives in Turkey: Building Alternative Food Networks (London: Routledge).

Özden, Fatih (2020), “Gıda Etiği Bağlamında Topluluk Destekli Tarım Modeli Üzerine Bir İnceleme”, Türkiye Biyoetik Dergisi, 7 (3): 84-98.

Özden, Fatih (2017), “Doğadan Tüketicilere Tarımda Kapitalist Tahakkümün Kimi Görünümleri, Yabancılaşma ve Alternatifler Üzerine”, Praksis, 43 (1): 741-765.

Özdoğan, Huri Kiraz (2023), “Tarımlaştırma ve Tarımsızlaştırma: İstanbul’da Bostancılığa Bütünsel Bakış Denemesi”, Eğitim Bilim Toplum, 21 (82): 173-207.

Öztürk, Fundanur (2021), “Tarımda Girdi Maliyetleri Arttı, 12 Yılda Çiftçilerin Yarıısı Tarımdan Uzaklaştı: ‘Dayanacak Gücüm Kalmadı’”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-58746985> (25.08.2024).

Pamuk, Şevket (1999), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük” Baydar, Oya (Der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 57-64.

Patel, Raj (2013), “The Long Green Revolution”, The Journal of Peasant Studies, 40 (1): 1-63.

Renting, Henk Marsden, Terry ve Jo Banks (2003), “Understanding Alternative Food Networks: Exploring the role of Short Food Supply Chains in Rural Development”, Environment and Planning, 35 (3): 393-411.

Renting, Henk Schermer, Markus ve Adanella Rossi (2012), “Building Food Democracy: Exploring Civic Food Networks and Newly Emerging Forms of Food Citizenship”, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, 19 (3): 289-307.

Shiva, Vandana (2023), “Umut, Sağlık ve Mutluluk Bahçeleri – Her Yerde” Beyond İstanbul, 14: 88-96.

Sönmez, Mustafa (1987), “Türkiye’de Tarım ve Büyük Burjuvazi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 11/7.

Shaw, Ohn (2007), World Food Security: A History Since 1945 (New York: Palgrave Macmillan).

Shutter, Olivier de (2014), “The Transformative Potential of the Right to Food”, BM İnsan Hakları Konseyi'nin 25. Oturumu'na sunulan nihai rapor, <https://digitallibrary.un.org/record/766914?ln=en&v=pdf> (25.08.2024)

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1974), Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, (Ankara: ODTÜ yayını, No. 24).

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1999a), “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, Baydar, Oya (Der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 43-56.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1999b), “Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler: İlk Makineleşme”, Baydar, Oya (Der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 6-8.

Tezel, Yahya (1982), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Tunç, Beyza ve Nevin Demirbaş (2022), “Tarım Sektöründe Kırsal Kadının Rolü ve Türkiye İçin Kırsal Kadın Özneli Organizasyonların Önemi”, XVIII.

IBANESS İktisat, İşletme ve Yönetim Bilimleri Kongreler Serisi (Ohrid / Kuzey Makedonya Cumhuriyeti).

Venn, Laura Kneafsey, Moya Holloway, Lewis Cox, Rosie Dowler, Elizabeth ve Helena Tuomainen (2006), "Researching European 'Alternative' Food Networks: Some Methodological Considerations", *Area*, 38 (3): 248-258.

Whatmore, Sarah, Pierre Stassart ve Henk Renting (2003), "What's Alternative About Alternative Food Networks?", *Environment and Planning*, 35: 389-391.

Yalçın, Arman Zafer (2022), "Yerel Kalkınma Bağlamında Kooperatifler ve Belediye Etkileşimi", *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 8 (1): 1-20.

Yarkın, Güllistan (2010), "Türkiye'deki İç Dönük Sermaye Birikim Sürecinde Dünya Bankası'nın Rolü", *Praksis*, 23: 139-172.

Yavaşoğlu, Fahriye ve Tanyel Özelçi Ecerel (2023), "Aktör Ağ İlişkileri Bağlamında Sosyal Sermaye, Yerel Kooperatifler, Bölgesel Kalkınma: İzmir, Ödemiş Bademli Kooperatifi", *Bölgesel Kalkınma Dergisi*, 1 (4): 374-397.

Yenal, Zafer (1999), "Food TNCs, Intellectual Property Investments And Post-Fordist Food Consumption: The Case of Unilever and Nestlé in Turkey", *International Journal of the Sociology of Agriculture and Food*, 8: 21-34.

Yılmaz, A., Toydemir, B., Keskin, C., Yıldırım, C., Kocacıbağ, E., Elhan, E., Seymen, F., Kalyoncu, G., Kılıç, H., Fırat, K., Özbakır, M., Mihçı, M., Ülker, N. Bulut, N., Elhan, N., Günay, Ö.S., Yıldırım, T., Uludağ, Ü., Bulut, V., Kadıköy Kent Dayanışması, Kadıköy Kooperatifi, Karşı Lig (2020), *Yeniden İnşa Et: Caferağa ve Yeldeğirmeni Dayanışmaları Yatay Örgütlenme Modeli* (İstanbul: NotaBene Yayınları).